

Схвалено для використання в навчально-виховному процесі комісією суспільствознавчих дисциплін (секція «Правознавство») Науково-методичної ради з питань освіти Міністерства освіти і науки України (витяг з протоколу № 3 від 30.11.2007)

**Громадянська освіта:
методичний посібник для вчителя.**

Київ, 2008

Видавництво Етна-1

194 стор.

Автори-укладачі посібника:

I, II розділи – робоча група проекту з розроблення навчальних планів і програм (під кер. С. Позняк і О. Пометун)

III розділ – робоча група з громадського розвитку і позакласної роботи за поширення демократичних принципів (під кер. П. Вербицької і О. Войтенка)

IV розділ – робочі групи з навчання дітей з особливими освітніми потребами (під кер. Ю. Найди і Н. Софій) та соціальної справедливості і рівних прав і можливостей (під кер. О. Суислової).

V розділ – міжнародні експерти Дж. Бетелл і Д. Ройл

Рецензенти посібника:

А.А. Булда, доктор педагогічних наук, професор

Ж.М. Гаврилюк, учитель-методист

В.П. Горбатенко, доктор політичних наук, професор

Л.В. Качуровська, вчитель вищої категорії, вчитель-методист

О.В. Овчарук, кандидат педагогічних наук

С.Г. Рябов, доктор філософських наук, професор політології

О.В. Сухомлинська, доктор педагогічних наук, професор, академік

Літературні редактори: Н. Леонова, О. Таранченко

Координатори: Т. Клекота, А. Тарновський

У посібнику відображено кращий український і європейський досвід з формування громадянської компетентності учнів старшої школи засобами різних предметів, позакласної роботи з громадянського виховання учнів, інклюзивної освіти та оцінювання навчальних досягнень школярів у процесі громадянської освіти. Є передусім ресурсом з інноваційних методик громадянської освіти, що адресований вчителям, які викладають цю дисципліну або бажають зробити внесок у формування громадянських компетентностей учнів засобами своїх предметів. Також буде корисним для викладачів системи післядипломної освіти, педагогічних університетів, тренерів НГО, методистів і студентів педагогічних навчальних закладів.

Видання підготовлено і здійснено підготовлено в межах проекту «Громадянська освіта – Україна» (2005–2008), що здійснювався за фінансової підтримки Європейського Союзу в партнерстві з Міністерством освіти і науки України.

Проект «Громадянська освіта – Україна» щиро вдячний вчителям, які брали участь у досліджувальних семінарах з питань реалізації між предметного підходу до громадянської освіти та апробації навчальних матеріалів, за їхні ідеї та зауваження в процесі написання і вдосконалення матеріалів.

© Європейський Союз

©Alex Gromov

©Етна-1

ЗМІСТ

Автори

До читачів

8

Розділ I. Формування громадянської компетентності засобами сучасного змісту шкільної освіти

10

Розділ II. Реалізація міжпредметної моделі громадянської освіти в старшій школі

18

1. Громадянська освіта засобами предметів навчального плану

18

2. Предмети суспільствознавчого циклу

21

2.1. Можливості курсу історії України у формуванні громадянської компетентності учнів

21

2.2. Можливості курсу всесвітньої історії у формуванні громадянської компетентності учнів

30

2.3. Можливості курсу економіки у формуванні громадянської компетентності учнів

37

2.4. Можливості курсу правознавства у формуванні громадянської компетентності учнів

43

3. Предмети мовно-літературного циклу

49

3.1. Можливості курсу української мови у формуванні громадянської компетентності учнів

49

3.2. Можливості курсу української літератури у формуванні громадянської компетентності учнів

53

3.3. Можливості курсу зарубіжної літератури у формуванні громадянської компетентності учнів

58

3.4. Можливості курсу іноземної мови у формуванні громадянської компетентності учнів

65

4. Предмети природничо-математичного циклу

74

4.1. Можливості курсу біології у формуванні громадянської компетентності учнів

74

4.2. Можливості курсу хімії у формуванні громадянської компетентності учнів

79

4.3. Можливості курсу фізики у формуванні громадянської компетентності учнів

86

4.4. Можливості курсу математики у формуванні громадянської компетентності учнів

91

4.5. Можливості курсу економічної та соціальної географії світу у формуванні громадянської компетентності учнів

94

4.6. Можливості курсу інформатики у формуванні громадянської компетентності учнів

101

5. Список рекомендованої літератури

108

Розділ III. Громадянська освіта в позаурочній (позакласній) роботі: молодь діє

114

Вступ

114

1. Учнівські проекти як складова позакласної роботи та засіб формування громадянськості школярів

115

1.1. Проектна діяльність як засіб громадської активізації школярів

115

1.2. Використання методу проектів у сучасних умовах

116

1.3. Особливості оцінювання учнівських проектів

120

1.4. У чому полягає ефективність проектної діяльності?

122

2. Молодь діє

123

2.1. Молодь самоврядує в школі та громаді

123

2.2. Молодь дбає про довкілля

125

2.3. Молодь захищає права і свободи

126

2.4. Молодь обирає

128

2.5. Молодь зберігає пам'ять

130

2.6. Молодь у багатоманітному суспільстві

132

2.7. Молодь прагне бути здоровою

134

2.8. Молодь допомагає

137

2.9. Молодь крокує в Європу та світ

139

2.10. Молодь хоче бути почутою

141

3. Соціальне проектування в сучасній європейській школі

143

3.1. Соціальне навчання поза школою.

144

3.2. Освітні проекти громадської організації English Heritage. *З досвіду Великої Британії*

145

3.3. Проекти польських громадських організацій.

146

4. Корисні інтернет-ресурси

148

5. Список рекомендованої літератури

152

Розділ IV. Забезпечення інклюзивного підходу та рівних прав і можливостей через викладання громадянської освіти

155

Від авторів

155

1. Забезпечення інклюзивного підходу через викладання громадянської освіти

155

1.1. Інклюзивний підхід як основа освіти для всіх дітей

155

1.2. Громадянська освіта та особливості її викладання для дітей з особливими освітніми потребами

159

1.3. Рекомендації педагогам щодо роботи з учнями, які мають особливості психофізичного розвитку	160
1.4. Рекомендації педагогам щодо роботи з обдарованими дітьми	166
1.5. На завершення	167
1.6. Корисні інтернет-ресурси	167
1.7. Список рекомендованої літератури	168
2. Соціальна справедливість і рівні права та можливості	169
2.1. Рекомендації щодо проведення навчально-виховних заходів	169
Гендерні стереотипи (користь і небезпека меж)	170
Шкільний дзвоник	170
2.2. Корисні інтернет-ресурси	171
Розділ V. Оцінювання навчальних досягнень учнів з громадянської освіти	173
Вступ	173
1. Навіщо потрібно оцінювати громадянську освіту?	173
2. Що слід оцінювати в громадянській освіті?	174
3. Як оцінювати громадянську освіту?	175
4. Вступ до «оцінювальних завдань»	177
4.1. Що таке «оцінювальне завдання»?	177
4.2. Об'єктивність і суб'єктивність	178
4.3. Завдання на вибір відповіді	178
4.4. Оцінювальні завдання на формулювання відповіді	179
4.5. Перевірка базових когнітивних умінь	180
4.6. Перевірка когнітивних умінь вищого порядку	182
4.7. Використання структурованих есе для перевірки вмінь вищого порядку	183
5. Контрольна таблиця для оцінки якості завдань	184
6. Оцінювання комплексних умінь	184
6.1. Портфоліо	184
6.2. Індивідуальні звіти про проектну діяльність	185
6.3. Колективні проекти	185
7. Оцінювання емоційного домену	186
7.1. Етичні питання	186
7.2. Технічні питання	187
7.3. Керівні принципи	187
7.4. Поширені методики	187
7.5. Шкала семантичного диференціалу	188
8. Корисні інтернет-ресурси	189
9. Список рекомендованої літератури	189
Додатки	
1. Громадянська освіта й інформаційно-комунікаційні технології	190
2. Глосарій	191

АВТОРИ

Розділ I

- Позняк Світлана Іванівна* – науковий співробітник Інституту соціальної та політичної психології АПН України (м. Київ)
- Пометун Олена Іванівна* – завідувач лабораторії суспільствознавчої освіти Інституту педагогіки АПН України, доктор педагогічних наук, професор (м. Київ)
- Ремех Тетяна Олексіївна* – науковий співробітник лабораторії суспільствознавчої освіти Інституту педагогіки АПН України, учитель-методист правознавства ліцею № 177 «Лідер» (м. Київ)
- Решетов Сергій Олександрович* – заступник директора з науково-методичної роботи гімназії № 1 ім. К. Д. Ушинського, учитель-методист історії та суспільствознавства, заслужений учитель Автономної Республіки Крим (м. Сімферополь)
- Фідря Олег Григорович* – директор ЗОШ № 10, вчитель-методист історії, основ правознавства та громадянської освіти, заслужений учитель України (м. Рівне)
- Карлхайнц Дюрр* – міжнародний експерт з розроблення навчальних планів і програм проекту ЄС «Громадянська освіта – Україна», керівник європейського і міжнародного відділення Інституту громадянської освіти землі Баден-Вюртемберг, Німеччина, член правління міжнародної асоціації Civitas International, доктор суспільних наук

Розділ II

- Абдуллаєва Зенуре Зудієвна* – учитель географії та основ економіки гімназії № 1 ім. К. Д. Ушинського, спеціаліст першої категорії (м. Сімферополь)
- Апостолова Галина Вадимівна* – професор Київського обласного інституту післядипломної освіти, кандидат фізико-математичних наук, учитель-методист ліцею № 177 (м. Київ)
- Бердоус Наталія Олексіївна* – учитель-методист біології Луцької гімназії, відмінник народної освіти (м. Луцьк)
- Богдан Лариса Сергіївна* – методист вищої категорії Інституту інноваційних технологій і змісту освіти МОН України, вчитель — методист зарубіжної літератури гімназії № 191 ім. П. Тичини (м. Київ)
- Васильченко Світлана Володимирівна* – старший викладач, методист НМЦ ІТН Запорізького ОШПО (м. Запоріжжя)
- Джабка Світлана Борисівна* – учитель вищої категорії, учитель-методист хімії навчально-виховного комплексу «Гімназія № 14» (м. Луцьк)
- Крат Наталія Олексіївна* – учитель методист англійської мови Гадяцької гімназії, Відмінник освіти України (м. Галяч, Полтавська обл.)
- Панченко Андрій Олексійович* – методист вищої категорії Українського центру оцінювання якості освіти (м. Київ)
- Плав'юк Тетяна Валеріївна* – учитель фізики I категорії гімназії № 178 (м. Київ)
- Позняк Світлана Іванівна* – науковий співробітник Інституту соціальної та політичної психології АПН України (м. Київ)
- Пометун Олена Іванівна* – завідувач лабораторії суспільствознавчої освіти Інституту педагогіки АПН України, доктор педагогічних наук, професор (м. Київ)
- Потапова Жанна Веніаминівна* – методист Інституту інноваційних технологій і змісту освіти Міністерства освіти і науки України
- Ремех Тетяна Олексіївна* – науковий співробітник лабораторії суспільствознавчої освіти Інституту педагогіки АПН України, учитель-методист правознавства ліцею № 177 «Лідер» (м. Київ)
- Решетов Сергій Олександрович* – заступник директора з науково-методичної роботи гімназії № 1 ім. К. Д. Ушинського, учитель-методист історії та суспільствознавства, Заслужений учитель Автономної Республіки Крим (м. Сімферополь)
- Солопенко Володимир Анатолійович* – заступник директора з науково-методичної роботи, учитель-методист української мови гімназії «Троещина» (м. Київ)
- Ткачова Людмила Вікторівна* – учитель-методист біології спеціалізованої школи № 57, Заслужений учитель України (м. Луганськ)

Трущ Ніна Іванівна – учитель фізики вищої категорії Фінансово-правового ліцею Національного університету ім. Т. Г. Шевченко (м. Київ)

Фідря Надія Михайлівна – учитель вищої категорії, учитель-методист географії та основ економіки рівненської спеціалізованої школи № 15 (м. Рівне)

Фідря Олег Григорович – директор ЗОШ № 10, вчитель-методист історії, основ правознавства та громадянської освіти, Заслужений учитель України (м. Рівне)

Фрейдман Григорій Ошерович – професор кафедри суспільно-політичних дисциплін Київського національного університету внутрішніх справ, кандидат педагогічних наук (м. Київ)

Розділ III

Вербицька Поліна Василівна – доцент Інституту гуманітарних і соціальних наук Національного університету «Львівська політехніка», директор Всеукраїнської асоціації викладачів історії і суспільних дисциплін «Нова Доба»

Войтенко Олександр Миколайович – вчитель-методист Гадячської гімназії (м. Гадяч)

Голосова Наталя Михайлівна – вчитель історії, правознавства та громадянської освіти, методист ЗОШ № 38 (Львів)

Дяків Василь Григорович – заступник директора з навчально-виховної роботи Заліщитської державної гімназії, відмінник освіти України (Тернопільська обл.)

Інгрід Гальбріттер – міжнародний експерт з позакласної роботи проекту ЄС «Громадянська освіта – Україна», тренер громадської організації «Німецько-російський обмін» (Німеччина)

Жадько Олена Анатоліївна – вчитель історії, методист, директор ЗОШ № 10, відмінник освіти України (м. Марганець, Дніпропетровська обл.)

Кожем'яка Оксана Леонідівна – вчитель історії Донецького ліцею № 12, вчитель-методист, відмінник освіти України (м. Донецьк)

Костюк Ірина Альбертівна – методист Львівського регіонального центру оцінювання якості освіти (м. Новий Розділ)

Кучер Ольга Андроніківна – вчитель-методист, вчитель історії, суспільствознавства та правознавства ЗОШ № 22, відмінник освіти України (м. Севастополь)

Малгожата Бакалаж – міжнародний експерт з позакласної роботи проекту ЄС «Громадянська освіта – Україна», тренер Центру громадянської освіти (Варшава, Польща)

Маркусь Наталія Іванівна – вчитель історії, методист ЗОШ м. Козова (Тернопільська обл.)

Мисан Віктор Олександрович – кандидат педагогічних наук, доцент, Заслужений вчитель України, завідувач кафедри всесвітньої історії та методики викладання суспільних дисциплін Міжнародного економіко-гуманітарного університету ім. С. Дем'янчука (м. Рівне)

Мойсюк Олена Вікторівна – викладач історії та суспільних дисциплін гімназії № 3 (м. Чернівці)

Назаренко Людмила Миколаївна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри виховання Південноукраїнського інституту післядипломної педагогічної освіти, начальник відділу освіти Цюрюпинської райдержадміністрації (Херсонська обл.)

Охредько Олег Едуардович – вчитель-методист історії Новотроїтської гімназії (смт. Новотроїтськ, Херсонська обл.)

Педан-Слепухіна Ольга Леонідівна – вчитель-методист історії та громадянської освіти ЗОШ № 65 (м. Львів)

Ратушняк Святослав Петрович – заступник директора з наукової роботи Технологічного багатoproфільного ліцею, вчитель-методист, відмінник освіти України (м. Хмельницький)

Скирда Наталія Миколаївна – вчитель історії та правознавства, вчитель-методист Новосанжарської ЗОШ, Полтавська обл.

Розділ IV

Гінетова Тетяна Леонтіївна – завідувача сектором відділу роботи з обдарованою молоддю Інституту інноваційних технологій і змісту освіти Міністерства освіти і науки України

Засенко В'ячеслав Васильович – доктор педагогічних наук, член-кореспондент АПН України, заступник директора Інституту спеціальної педагогіки Академії педагогічних наук України (м. Київ)

Найда Юлія Михайлівна – науковий співробітник Інституту спеціальної педагогіки АПН України, програмний директор Всеукраїнського фонду «Крок за кроком»

Слободянюк Наталія Григорівна – директор ЗОШ № 15 м. Біла Церква

Софій Наталія Зіновіївна – старший науковий співробітник ЦПППО АПН України, директор Всеукраїнського фонду «Крок за кроком»

Суслова Олена Іванівна – координатор з гендерних питань Програми сприяння Парламенту

Таранченко Оксана Миколаївна – кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник Інституту спеціальної педагогіки АПН України (м. Київ)

Дженет Холдсворс – міжнародний експерт з навчання дітей з особливими освітніми потребами проекту ЄС «Громадянська освіта – Україна», радник з питань освіти, компанія Cambridge Education (Велика Британія)

Розділ V

Девід Ройл – міжнародний керівник команди проекту ЄС «Громадянська освіта – Україна», старший радник з питань освіти, компанія Cambridge Education (Велика Британія)

Джордж Бетелл – міжнародний експерт проекту ЄС «Громадянська освіта – Україна», консультант з оцінювання, директор компанії Anglia Assessment Ltd. (Велика Британія)

ДО ЧИТАЧІВ

Книга «Громадянська освіта: методичний посібник для вчителя» є одним з основних результатів проекту «Громадянська освіта – Україна», який здійснювався з березня 2005 р. по березень 2008 р. у партнерстві з Міністерством освіти і науки України за фінансування Європейського Союзу. Виконавцем проекту виступив консорціум на чолі з британською компанією Cambridge Education Ltd. (членом Mott MacDonald Group), до якого також увійшли Всеукраїнський фонд «Крок за кроком», громадська організація «Німецько-російський обмін» (Берлін) та Центр громадянської освіти (Варшава).

За задумом авторів, цей посібник має стати ресурсом для вчителів і спрямовувати їх та інших педагогічних працівників у їхній роботі з громадянської освіти і виховання. Він є важливою спробою проаналізувати й синтезувати існуючий сьогодні в Україні кращий досвід та представити комплекс матеріалів з питань викладання громадянської освіти. Посібник складається з кількох розділів, присвячених формуванню громадянської компетентності учнів, запровадженню міжпредметного підходу у громадянській освіті, позакласній і позашкільній діяльності та проблемі забезпечення доступу до такої освіти всім дітям, незалежно від їхнього рівня здібностей та походження. В останньому розділі посібника йдеться про типи й функції оцінювання.

Книгу адресовано вчителям загальноосвітніх навчальних закладів, які вже викладають громадянську освіту або зацікавлені в тому, щоб зробити внесок у формування громадянської компетентності учнів засобами своїх предметів. Він також буде цікавим для співробітників районних методичних кабінетів, тренерів, методистів і викладачів закладів вищої педагогічної освіти та інститутів післядипломної освіти педагогічних працівників.

Посібник було створено в межах компонента проекту з розроблення навчальних планів і програм членами відповідної робочої групи та довготерміновими національним і міжнародним експертами. Матеріали розроблялися з урахуванням кращого українського і європейського досвіду. Остаточні рішення щодо змістового наповнення посібника приймалися командою з розроблення навчальних планів і програм, тобто членами робочої групи та довготерміновим і короткотерміновим національними експертами й міжнародним експертом, у співпраці з іншими робочими групами та національними й міжнародними експертами з решти компонентів проекту.

У процесі підготовки посібника було здійснено ґрунтовний аналіз державних нормативних документів з освітніх питань, що стосуються завдань громадянської освіти і можливостей їх розв'язання у загальноосвітній школі України. За його результатами робоча група склала Таблицю змісту громадянської компетентності за етапами середньої освіти, у якій детально визначені цільові знання, вміння й навички, ставлення й цінності, що мають формуватись в учнів на різних ступенях школи.

Далі групою було організовано низку дослідницьких семінарів для вчителів, які викладають різні предмети. Кожен семінар поєднував фахівців однієї з галузей державного стандарту освіти (суспільствознавства, природознавства, мов і літератури, математика тощо). До співпраці запрошувались вчителі із пілотних (Вінницької, Волинської, Київської, Херсонської) та інших областей, в тому числі за рекомендацією галузевих спеціалістів Міністерства освіти. Основною метою цих заходів було напрацювання робочих матеріалів з міжпредметного підходу до формування громадянської компетентності учнів старшої школи (таблиць, зразків планів уроків і їх фрагментів) для посібника на основі навчальних програм 12-річної школи і Таблиці змісту громадянської компетентності. 3-поміж учасників предметних семінарів відбирались автори для узагальнення думок учасників і розробки матеріалів. Після створення цими авторами чорнового варіанту матеріалів посібника відбулися семінари зворотного зв'язку, де вже нові вчителі-предметники обговорювали, апробували і вносили пропозиції щодо вдосконалення робочих матеріалів. Далі відбулось пілотування матеріалів у школах і, на завершення, оцінка матеріалів незалежними науковими рецензентами.

До створення цього посібника долучилася велика кількість представників педагогічної спільноти, які сприяли його появі як автори, рецензенти, консультанти або пілотували матеріали. Команда проекту надзвичайно вдячна їм за допомогу й можливість скористатися їхнім досвідом.

У першому розділі книги міститься огляд зазначеного процесу, тобто створення Таблиці змісту громадянської компетентності та висвітлення концептуальних засад реалізації громадянської освіти в школі.

Другий розділ присвячено питанням, які стосуються викладання громадянської освіти засобами інших предметів, і міжнародній практиці з цієї проблеми.

Третій розділ містить докладну інформацію про методику застосування позакласних заходів у громадянській освіті, зокрема проектної діяльності.

У четвертому розділі мова піде про інклюзивну освіту та питання соціальної рівності та рівних прав і можливостей: як забезпечити, щоб усі учні незалежно від їхнього рівня здібностей мали однакові можливості набувати знань, формувати вміння, навички й ставлення, або ж, іншими словами, – необхідну їм громадянську компетентність.

В основу розділу з питань оцінювання (розділ V) покладено кращу практику Англії і Європи, а також низку матеріалів, апробованих одним з міжнародних експертів проекту з питань оцінювання під час семінарів у Києві та Вінниці у 2006–2007 рр. Основну увагу в розділі приділено короткій характеристиці різних типів оцінювання і окремим методикам та прийомам із прикладами, які можуть бути використані в галузі громадянської освіти.

Основний текст супроводжується додатками, серед яких ресурсні матеріали із застосування засобів інформаційно-комунікаційних технологій для навчання громадянській освіті, словник термінів громадянської освіти та перелік друкованих і електронних джерел додаткової інформації.

Інші робочі групи також співпрацювали у процесі створення посібника, привносячи свої знання й досвід, зокрема у підготовці матеріалів про проектну діяльність й позакласні заходи (розділ III – робоча група з позакласної діяльності й громадського розвитку), розробці рекомендацій з інклюзивної освіти і питань соціальної рівності (розділ IV – робочі групи з особливих освітніх потреб та із соціальної справедливості та рівних прав і можливостей).

Колектив проекту сподівається, що цей посібник стане значним внеском у підвищення якості громадянської освіти і, зрештою, сприятиме формуванню громадянської компетентності учнів, тобто знань, умінь, навичок, ставлень і цінностей, які допоможуть їм ефективно навчатися, бути відповідальними громадянами й ефективними учасниками суспільного життя.

Проект також готує навчальний посібник для вчителів «Громадянська освіта: теорія і методика навчання», що адресований студентам педагогічних факультетів і курсів післядипломної освіти. Зміст цієї публікації включений до матеріалів компакт-диску, що додається до посібника.

*Девід Ройл,
міжнародний керівник команди
проекту «Громадянська освіта – Україна»
компанія Cambridge Education*

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНКЛЮЗИВНОГО ПІДХОДУ ТА РІВНИХ ПРАВ І МОЖЛИВОСТЕЙ ЧЕРЕЗ ВИКЛАДАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ

Від авторів

В умовах сьогодення громадянська освіта розглядається як основний засіб просування й запровадження нових цінностей і формування компетентностей, що визначаються вимогами сучасного життя та розглядаються як такі, що сприяють розвитку й добробуту суспільства.

Одним із ключових завдань проекту є забезпечення рівного доступу до громадянської освіти як навчального предмету для всіх учнів, які різняться за своїми потребами, здібностями, мовними, релігійними, етнічними, гендерними особливостями та місцем навчання.

Водночас громадянська освіта як навчальний предмет закладає фундамент для формування в учнів розуміння і практичного втілення принципів соціальної справедливості та рівних прав і можливостей, що сприятимуть подоланню упереджень й дискримінації, вихованню позитивного ставлення до тих, хто «відрізняється».

У цьому розділі представлено практичні рекомендації, які допоможуть просуванню ідей соціальної рівності та формуванню молоді особистості без упереджень і стереотипів.

Матеріал з проблеми «Забезпечення інклюзивного підходу через викладання громадянської освіти» допоможе педагогам у розв'язанні питань стосовно впливу психофізичних розладів на навчання і розвиток учнів.

Друга частина розділу, присвячена темі «Соціальна справедливість і рівні права та можливості в освіті» й містить рекомендації щодо проведення тренінгового курсу для учнів старшої школи з питань подолання гендерних стереотипів.

1. ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНКЛЮЗИВНОГО ПІДХОДУ ЧЕРЕЗ ВИКЛАДАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ

1.1. ІНКЛЮЗИВНИЙ ПІДХІД ЯК ОСНОВА ОСВІТИ ДЛЯ ВСІХ ДІТЕЙ

Основою демократичного суспільства є засади рівності для всіх її громадян, відсутність мовної, релігійної, гендерної дискримінації, упередженого ставлення до людей з обмеженими можливостями, представників національних меншин. З огляду на це, всі діти, незалежно від того, в якій місцевості вони проживають, якою мовою спілкуються, в якій школі навчаються (загальноосвітній чи спеціальній), повинні мати доступ до освіти.

Україна поступово рухається в напрямі міжнародної практики збільшення кількості загальноосвітніх закладів, які були б готові до надання освітніх послуг дітям з обмеженими можливостями (особливими освітніми потребами). Такі заклади називають інклюзивними, а освітній процес – інклюзивним. Інклюзивна школа – це заклад освіти, який відкритий для навчання всіх дітей, незалежно від їхніх фізичних, інтелектуальних, соціальних, емоційних, мовних чи інших особливостей. Цей заклад забезпечує безбар'єрне фізичне середовище, адаптує навчальні програми та плани, методи і форми навчання, тим самим надаючи можливість усім дітям успішно навчатися в тому числі й дітям з особливими освітніми потребами; залучає батьків до співпраці; співпрацює з фахівцями з метою надання спеціальних послуг відповідно до різних освітніх потреб дітей; створює позитивну атмосферу в шкільному середовищі та громаді загалом.

Громадянська освіта як навчальний предмет може забезпечити учасників навчально-виховного процесу практиками реалізації інклюзивного підходу в кожній українській школі, тобто підходу, що сприяє створенню таких умов, за яких усі учні матимуть однаковий доступ до освіти, в тому числі діти з особливими освітніми потребами. Водночас усі учні матимуть змогу отримати досвід і знання, спрямовані на подолання упереджень і дискримінації, та формуватимуть позитивне ставлення до тих, хто «відрізняється».

У цьому посібнику міститься інформація, яка сприятиме розширенню знань педагогів про міжнародні документи та українські законодавчі акти, на яких ґрунтується інклюзивна освіта; основні принципи та механізми забезпечення інклюзивного підходу; особливості розвитку та навчання дітей з особливими освітніми потребами; шляхи забезпечення їхніх особливих освітніх потреб в умовах загальноосвітнього навчального закладу.

Освіта дітей з особливими потребами в умовах загальноосвітнього навчального закладу ґрунтується на принципах виваженої педагогіки, дієвість яких неодноразово підтверджувалася і від використання яких вигравали всі діти.

♦ **Декларація прав дитини (1959)**

Принцип 5

Дитині, яка є неповноцінною у фізичному, психічному або соціальному відношенні, має забезпечуватися спеціальний режим, освіта та піклування, необхідні з огляду на її особливий стан.

Принцип 10

Дитина має бути захищена від практики, яка може заохочувати расову, релігійну або будь-яку іншу форму дискримінації. Вона має виховуватися в дусі взаєморозуміння, терпимості, дружби між народами, миру і загального братерства, а також у повному усвідомленні, що її енергія та здібності мають бути присвячені служінню на користь інших людей.

Передбачається, що відмінності між людьми є природним явищем, і навчання слід відповідним чином адаптувати до потреб дітей, а не «підганяти» під сталі, наперед визначені погляди щодо організації та характеру освітнього процесу.

♦ **Конвенція ООН «Про права дитини», ратифікована Україною в 1991 р.**

Стаття 23

Держави-учасниці визнають, що неповносправна у розумовому або фізичному відношенні дитина має вести повноцінне і достойне життя в умовах, які забезпечують її гідність, сприяють почуттю впевненості в собі і полегшують її активну участь у житті суспільства.

Педагогіка, спрямована на задоволення потреб дітей, корисна всьому суспільству. Досвід свідчить, що така педагогіка може забезпечити набагато вищий середній рівень успішності.

♦ **Стандартні правила ООН щодо зрівняння можливостей інвалідів (1993)**

У цих Правилах міститься заклик до всіх держав зробити освіту осіб з фізичними та розумовими вадами невід'ємною частиною системи освіти.

Педагогіка, орієнтована на потреби дітей, може допомогти уникнути безцільних витрат ресурсів і краху надій, до чого надто часто призводить низький рівень навчання та шаблонність концептуальних підходів до освіти.

♦ **Саламанкська декларація (1994)** містить заклик до урядів усіх країн затвердити на законодавчому рівні принцип інклюзивної освіти та приймати до загальних шкіл всіх дітей, якщо немає виняткових випадків, які унеможливають це.

Більше того, школи стають тренувальним майданчиком для суспільства, орієнтованого на задоволення потреб своїх громадян, в якому панує повага до відмінностей і гідності всіх людей.

♦ **Програма дій щодо освіти осіб з особливими освітніми потребами (1994)**

Її мета полягає в тому, щоб слугувати основою для вироблення політики і спрямовувати діяльність урядів, міжнародних організацій, національних установ з надання допомоги в реалізації положень Саламанкської декларації.

Кожна особа з проблемами розвитку має право виявити власні побажання щодо своєї освіти тією мірою, якою це може бути точно встановлено. Батьки користуються невід'ємним правом на те, щоб з ними консультувалися стосовно форм освіти, які б найкраще відповідали потребам, обставинам життя чи сподіванням їхніх дітей.

Залучення й участь мають велике значення для людської гідності, а також для утвердження та реалізації прав людини. Досвід багатьох країн свідчить, що навчання дітей і молоді з особливими освітніми потребами відбувається найкраще в межах інклюзивних шкіл, які приймають усіх дітей певного району чи громади. Саме в таких умовах діти з особливими освітніми потребами можуть досягти найвищих результатів в освіті та соціальній адаптації.

♦ **Конституція України (ст. 53)** гарантує всім громадянам право на освіту. В Основному Законі не передбачено жодних винятків чи подвійних тлумачень стосовно дітей з особливими потребами. Разом з положенням про охорону державою сім'ї, материнства і дитинства це дає підстави говорити про пріоритет інклюзивної форми навчання, порівняно з навчанням у школі-інтернаті.

Не дивлячись на те, що інклюзивні школи забезпечують сприятливі умови для досягнення рівних можливостей і повної участі, для їх ефективної діяльності потрібні спільні зусилля не лише з боку вчителів та персоналу школи, а й учнів-ровесників, батьків, членів родин.

♦ **Закон України «Про охорону дитинства» у ст. 26** «Захист прав дітей-інвалідів та дітей з вадами розумового або фізичного розвитку» стверджує, що «...дискримінація дітей-інвалідів та дітей з вадами розумового або фізичного розвитку забороняється».

Переваги інклюзивної освіти

Для дітей з особливими освітніми потребами:

- Завдяки цілеспрямованому спілкуванню з однолітками поліпшується когнітивний, моторний, мовленнєвий, соціальний та емоційний розвиток дітей.
- Ровесники відіграють роль моделей для дітей з особливими освітніми потребами.
- Функціональне опанування нових умінь і навичок.
- Навчання відбувається з орієнтацією на сильні якості, здібності та інтереси дітей.

• У дітей є можливості для налагодження дружніх стосунків зі здоровими ровесниками та участі в громадському житті.

♦ **Концепція ранньої соціальної реабілітації дітей-інвалідів, схвалена Постановою КМУ № 1545 від 12.10.2000 р.**, проголошує, що на зміну ізольованому інтернатному вихованню дітей-інвалідів має прийти інтегроване навчання і виховання, а в напрямках реабілітації передбачає перебування дитини-інваліда в дитячому колективі, без ізоляції від суспільства (як це відбувається в закритих інтернатних установах), в умовах звичайного середовища та поступову інтеграцію дітей-інвалідів до дитячих дошкільних закладів та загальноосвітніх шкіл.

У Концепції задекларовано збереження сім'ї, на противагу вміщення дитини в інтернаті, і перевага інтеграції до учнівського колективу над домашньою формою навчання.

♦ **Державний стандарт початкової загальної освіти для дітей, які потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку (Постанова КМУ від 5.07.2004 № 848)**, однією зі своїх цілей вбачає «...створення передумов для запровадження інтегрованого навчання дітей». Пункт 9 зазначеного документа зобов'язує всі загальноосвітні навчальні заклади, незалежно від типу, форми власності та підпорядкування, працювати за цим Державним стандартом, якщо у закладі навчаються діти з особливими потребами.

Для інших дітей:

- Вчатися природно сприймати й толерантно ставитися до людських відмінностей.
- Вчатися налагоджувати й підтримувати дружні стосунки з людьми, які відрізняються від них.
- Вчатися співробітництву.
- Вчатися поводитися нестандартно, бути винахідливими, а також співчувати іншим.

Для педагогів та фахівців:

- Вчителі інклюзивних класів краще розуміють індивідуальні особливості учнів.
- Вчителі оволодівають різноманітними педагогічними методиками, що дає їм змогу ефективно сприяти розвитку дітей з урахуванням їхньої індивідуальності.
- Спеціалісти (медики, педагоги спеціального профілю, інші фахівці) починають сприймати дітей більш цілісно, а також вчатися дивитися на життєві ситуації очима дітей.

До важливих чинників реалізації інклюзивного підходу належать: створення умов для навчання й розвитку, залучення спеціалістів, співпраця з батьками, формування позитивної атмосфери в дитячому колективі та громаді загалом. Розглянемо ці аспекти детальніше.

♦ У **наказі МОН № 849 від 3 листопада 2004 р.** йдеться про те, що в межах свого індивідуального навчального плану діти з особливими потребами могли б мати, крім загальноосвітнього, ще й корекційний, реабілітаційний, логопедичний компоненти тощо: «Для створення оптимальних умов оволодіння навчальним матеріалом з учнями, які потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку, підготовчого, 1–4 класів проводяться індивідуальні та групові заняття з корекції вад розвитку».

Створення команди

Запорукою успішної реалізації інклюзивного підходу є ефективна співпраця вчителів, відповідних фахівців, батьків та учнів. Усі спеціалісти з проблем розвитку дітей є важливими помічниками та партнерами вчителів. Логопеди, психологи, спеціальні педагоги (сурдопедагоги, тифлопедагоги та ін.), фізіотерапевти, дієтологи, соціальні працівники, аудіологи, невропатологи та медики різної спеціалізації, ортопеди, працетерапевти, реабілітологи та інші – усі вони можуть надавати неоціненну допомогу в навчальному супроводі дітей з особливими освітніми потребами, задовольняти їхні індивідуальні потреби, а також надавати педагогам і батькам необхідну інформацію та рекомендації.

Склад команди має залежати від особливостей психофізичного розвитку дитини, однак обов'язково включати батьків учня (можливо й інших членів родини).

У школі має бути створена своєрідна мережа підтримки. Всі працівники та адміністрація школи, всі, хто працює з дитиною з особливими освітніми потребами, мають допомагати один одному, обмінюватися знаннями, намагатися максимально використовувати місцеві ресурси для досягнення головної мети – реалізації дитиною її потенційних можливостей та підготовки її до незалежного життя в суспільстві.

♦ У **2006 р. в Україні** було зареєстровано 145 443 дитини з особливостями психофізичного розвитку віком до 16 років, що становить 1,8 % від загальної кількості дітей в Україні.

Наразі в динаміці показників здоров'я дитячого населення України спостерігається несприятлива тенденція, а саме: підвищення частоти природжених і спадкових захворювань; зростання питомої ваги дітей, які народилися з травмами і патологією центральної нервової системи; зростання хронічних форм патології та хвороб алергічного походження; збільшення частоти ускладнень вірусних і паразитарних захворювань (дифтерії, поліомієліту, туберкульозу тощо).

Адаптація середовища (безбар'єрна / архітектурна адаптація)

Навчальне середовище, в якому навчаються учні з особливостями психофізичного розвитку, має бути адаптованим до їхніх потреб. Адаптаціями називаються зміни в середовищі та організації роботи, завдяки яким дитина з особливими освітніми потребами

має змогу брати активну й повноцінну участь у заняттях та інших видах діяльності.

Для навчання більшості дітей з особливими освітніми потребами можна використовувати ті самі меблі та устаткування, що й для інших учнів. Однак деякі учні можуть потребувати спеціальних пристроїв, архітектурних змін у приміщенні (пандуси, спеціально обладнані туалети тощо), додаткових меблів і приладів. Це можна з'ясувати під час зустрічі команди фахівців, батьків та вчителів.

Педагоги мають добре орієнтуватися у приладах, які використовують їхні учні з порушеннями зору, слуху, опорно-рухового апарату. Вони мають навчитися перевіряти справність слухових апаратів та іншої звукопідсилювальної апаратури, стежити за чистотою окулярів та різноманітних збільшувальних приладів, знімати та одягати ортопедичні пристрої для періодичного масажу.

У класі можуть знадобитися різні види адаптованого устаткування, зокрема певні види стільців та сидінь (крісла з опорами для рук чи боковинами, м'які сидіння на зразок валиків або подушок, опори для підтримки спини тощо); горизонтальні поверхні (столи або парти); вертикальні поверхні (дошки, мольберти та ін.). Усі вони мають бути надійними, стійкими і водночас легкими в користуванні.

Меблі та інше обладнання мають відповідати зростові та поставі дітей. Для окремих учнів може знадобитися два індивідуальних місця – для роботи з усім класом і для періодичного відпочинку.

Залежно від індивідуальних особливостей учням може знадобитися специфічне освітлення, розташування робочого місця в такий спосіб, щоб дитину не відволікали сторонні подразники, чи щоб вона могла краще бачити вчителя і класну дошку.

Учитель має узгодити з учнем, які матеріали краще використовувати (крейду певного кольору, що краще сприймається при зниженні зору, маркери, фломастери, роздатковий матеріал з друкованим текстом певного розміру); особливі знаки, у разі якщо учень потребує допомоги та ін.

- ♦ **У структурі причин інвалідності серед дітей на першому місці – хвороби природжених аномалій – 23,1 %; на другому – хвороби нервової системи – 21,5 %. Найчастіше причиною інвалідності є дитячий церебральний параліч – 38,8 %, розлади психіки та поведінки – 15,9, в тому числі розумова відсталість різних ступенів – 84,1, хвороби вуха та соскоподібного відростка – 7,3, хвороби ока та придаткового апарату – 6,7, порушення функцій травлення, порушення обміну речовин – 4,2 % від загального рівня, що зумовлено переважно захворюванням на цукровий діабет, на який припадає 61,8 %.**

Співпраця з батьками

Сучасна освітня філософія, зорієнтована на особистість дитини, ґрунтується на положенні, що батьки є її першими і головними вчителями. Дедалі більше педагогів з повагою ставляться до навчального процесу, який відбувається вдома, і будують свою роботу з урахуванням інтересів дітей та їхніх родин. Оскільки до за-

гальноосвітніх закладів почали залучати дітей з особливими освітніми потребами, постійна співпраця з їхніми сім'ями набуває більшого значення. У процесі навчання таких учнів дуже важливо враховувати інтереси, пріоритети й турботи сімей. Батьки дітей з порушеннями психофізичного розвитку мають працювати в тісному контакті з учителями та іншими фахівцями під час розробки та реалізації навчальних планів, їх адаптації, організації навчального середовища тощо.

Вчителі мають зустрічатися з батьками, обмінюватися з ними інформацією та розглядати можливі варіанти навчання дитини. Якщо вчитель знає сімейні обставини, попередній досвід родини щодо роботи з відповідними фахівцями, методики, які вже давали позитивний результат у навчанні дитини з особливостями психофізичного розвитку, він зможе й надалі надавати родині істотну допомогу.

Вчитель і батьки – важливі джерела інформації один для одного, тому вони мають відверто розмовляти про проблеми учня, обмінюватися позитивним досвідом щодо ефективної взаємодії з дитиною. Ще до приходу дитини з порушеннями психофізичного розвитку в клас у багатьох родин можуть бути налагоджені контакти з відповідними фахівцями і службами, які можуть володіти інформацією, корисною для працівників школи та інших батьків. Доцільно використовувати ці зв'язки, щоб сім'я, школа і спеціалісти працювали спільно.

У разі, якщо вчитель не може відповісти на запитання батьків чи розв'язати нагальну проблему, він має звертатися до членів педагогічного колективу чи фахівця створеної команди, намагатися знайти необхідного родині спеціаліста. Вчитель має пропонувати різні варіанти вирішення проблеми і спільно з батьками обирати найприйнятніший для дитини та родини.

Позитивні, довірчі стосунки між педагогом і членами родини сприяють тому, що сім'ї почувуються впевненіше і готові до прийняття власних відповідальних рішень. Запорукою добрих взаємин між педагогами та родинами є повага, співчуття і некритичне ставлення (без критики, без емоційно забарвлених категоричних оцінок, без осуду).

Створення позитивної атмосфери в шкільному середовищі

У класах (школах), де навчаються учні з різними рівнями розвитку та здібностей, педагоги мають підтримувати один одного в застосуванні найефективніших стратегій навчання. Якщо в школі створено доброзичливу, невимушену атмосферу, якщо тут визнають унікальність кожного (і педагога, і учнів) та підтримують їх, це суттєво підвищує ефективність навчання.

Школа, клас мають стати рідними для учнів та їхніх родин. Батьки почуватимуться спокійніше, якщо будуть також залучені до навчально-виховного процесу. Варто запросити їх у клас, де вони можуть ознайомитися із сучасними методами роботи з дітьми, окремі з яких зможуть використовувати вдома.

У шкільному середовищі учні з порушеннями психофізичного розвитку мають чимало можливостей для соціальної взаємодії зі своїми здоровими ровесниками. Вчителі повинні цілеспрямовано сприяти спілкуванню та взаємодії між учнями. Цього можна досягти різними

способами: посадити їх поруч (деякі діти люблять навчати товаришів чи допомагати іншим); пропонувати такі завдання, під час яких учні мають покладатися один на одного. Це сприятиме налагодженню дружніх стосунків. Діти з особливими освітніми потребами також повинні мати змогу допомагати однокласникам з типовим розвитком, оскільки в окремих видах діяльності вони можуть перевершувати своїх ровесників. Власне, за усілякої нагоди потрібно заохочувати учнів допомагати одне одному, а лише потім звертатися по допомогу до педагога.

Постійна соціальна взаємодія (в різноманітних умовах, за різних обставин, в різних ситуаціях) зближує учнів, виробляє емпатію, прихильність один до одного, усвідомлення індивідуальності кожного, відчуття захищеності.

Методи навчання

Педагоги мають усвідомити, що навчання всіх учнів за однією методикою недостатньо ефективно, та й,

власне, недоцільне. Важливо пам'ятати, що кожна дитина в класі унікальна, кожному притаманна власна швидкість опанування нового матеріалу, навичок і вмінь, у кожного є свої особливості фізичного, мовленнєвого, соціального та інтелектуального розвитку. Кожна дитина має власний стиль навчання, свої сильні та слабкі сторони, а учні з порушеннями психофізичного розвитку – специфічні освітні потреби. Щоб задовольнити всі потреби учнів, необхідно добре знати особливості їхнього розвитку, розуміти, що вони можуть робити самостійно і в чому їм потрібна допомога. Аби забезпечити успішне навчання всіх дітей, необхідно застосовувати широкий спектр педагогічних підходів і використовувати певні адаптації.

Окремі рекомендації описані нижче, залежно від типу порушень учнів, залучених до навчання у старших класах загальноосвітніх шкіл.

1.2. ГРОМАДЯНСЬКА ОСВІТА ТА ОСОБЛИВОСТІ ЇЇ ВИКЛАДАННЯ ДЛЯ ДІТЕЙ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНИМИ ПОТРЕБАМИ

Нині громадянська освіта розглядається як основний спосіб просування та запровадження нових цінностей, розвитку компетентностей, що зумовлені вимогами сучасного життя та розглядаються як такі, що сприяють розвитку й добробуту всього суспільства.

Громадянська освіта не є традиційним шкільним предметом. Вона не схожа на математику, біологію, англійську мову. І хоча її можна вивчати як окремий предмет, все ж вона має ширші та вищі цілі й наміри. Одне із завдань громадянської освіти – підготовка молодих людей до того, щоб бути громадянами в повному розумінні цього слова. Громадянами, які розуміють що таке суспільство, є його активними членами, беруть участь у демократичних процесах, розуміють права та обов'язки, роблять власний внесок в економічну, політичну та інші сфери розвитку нації, приймають та використовують здобутки попередніх поколінь, полікультурні надбання суспільства. Україні потрібні молоді громадяни, які, закінчивши школу, входили б у доросле життя зі знаннями та ставленням, що сприяли б розбудові демократичної країни, позитивно впливали на її економічний та соціальний розвиток.

Основою демократичного суспільства є засади рівності для всіх її громадян, відсутність упередженого ставлення до національних меншин, людей з обмеженими можливостями, мовної, релігійної, гендерної дискримінації. З огляду на це, всі діти, незалежно від того, в якій місцевості вони проживають, в якій школі навчаються (загальноосвітній чи спеціальній), якою мовою спілкуються, повинні мати доступ до громадянської освіти. Особливо це стосується дітей, які мають обмежені можливості фізичного або розумового розвитку, дітей, які залишилися без опіки батьків, навчаються і проживають в умовах інтернату або дитячого будинку.

Саме через громадянську освіту учнівська молодь може отримати досвід і знання, які сприяють подо-

ланню упереджень та дискримінації, формують позитивне ставлення до тих, хто «відрізняється», забезпечивши, відтак, інклюзивність суспільства в майбутньому. Водночас громадянська освіта спонукає заклади освіти створювати умови, за яких усі учні мають однаковий доступ до освіти, в тому числі діти з особливими освітніми потребами.

Отже, забезпечення рівного доступу для всіх учнів, які різняться за потребами, здібностями та місцем навчання, є одним із ключових завдань громадянської освіти.

Шкільний персонал має бути готовим до змін, які необхідно здійснити для задоволення освітніх потреб усіх дітей. Педагоги, які викладають громадянську освіту, або будь-який інший предмет, мають володіти широким спектром практик, що допоможуть їм віднайти найкращий спосіб донесення інформації для набуття дітьми навичок для життя в суспільстві. Особливо це стосується дітей, які з огляду на різні причини обмежені в можливості навчатися.

Хто вони – діти з особливими освітніми потребами?

Поняття «діти з особливими освітніми потребами» охоплює всіх учнів, чії освітні проблеми виходять за межі загальноприйнятої норми. Воно стосується дітей з особливостями психофізичного розвитку, обдарованих дітей та дітей із соціально вразливих груп (наприклад, вихованців дитячих будинків та ін).

У довідковій літературі обдарованість визначається комплексом задатків і здібностей, які потенційно за сприятливих умов дають змогу досягти значних успіхів у певному виді діяльності чи діяльності. У шкільному віці обдарованих дітей налічується близько 3–5 % від загальної дитячої популяції.

Діти з особливостями (порушеннями) психофізичного розвитку мають відхилення від нормального

фізичного чи психічного розвитку, зумовлені природженими чи набутими розладами.

Залежно від типу порушення виокремлюють такі категорії дітей з особливостями психофізичного розвитку:

- з порушеннями слуху (глухі, оглухлі, зі зниженим слухом);
- з порушеннями зору (сліпі, осліплі, зі зниженим зором);
- порушеннями інтелекту (розумово відсталі, із затримкою психічного розвитку);
- з мовленнєвими порушеннями;
- з порушеннями опорно-рухового апарату;
- зі складною структурою порушень (розумово відсталі сліпі чи глухі; сліпоглухонімі та ін.);
- з емоційно-вольовими порушеннями та дітей з аутизмом.

Поділяють:

- **природжені порушення**, спричинені шкідливим впливом на плід генетичних факторів, інтоксикацій, інфекцій, травм, порушенням живлення, гормональними розладами, резусною несумісністю груп крові матері й дитини, впливом медичних препаратів, алкоголю, наркотичних та отруйних речовин;
- **набуті порушення**, зумовлені переважно різноманітними шкідливими впливами на організм ди-

тини під час народження та в наступні періоди розвитку (механічні ушкодження плоду, тяжкі пологи, пологова асфіксія, крововиливи у мозок, інфекційні захворювання тощо).

Навчання та виховання дітей з порушеннями психофізичного розвитку здійснюється з урахуванням особливостей їхнього розвитку, використанням специфічних заходів та організаційних форм навчальної роботи, залежно від характеру розладу.

Діти з особливостями психофізичного розвитку, як і всі інші діти, мають певні права, серед яких і право на отримання якісної освіти. Так, діти з особливостями психофізичного розвитку мають юридичне право навчатися в масових загальноосвітніх школах.

Внаслідок порушень психічного або фізичного розвитку в учнів можуть спостерігатися труднощі в накопиченні соціального досвіду і, відповідно, в його використанні у навчальній діяльності. Водночас недостатність суспільного досвіду позначається на розвиткові громадянської освіченості та компетентності, а отже, на громадянській зрілості. Суто теоретичне вивчення курсу з громадянської освіти учнями з особливими потребами може призвести до формалізму знань. Тому, аби засвоєння громадянського курсу учнями з особливими освітніми потребами було ефективним, потрібно детальніше ознайомитися з особливими потребами кожної з категорій дітей, які можуть навчатися у школі.

1.3. РЕКОМЕНДАЦІЇ ПЕДАГОГАМ ЩОДО РОБОТИ З УЧНЯМИ, ЯКІ МАЮТЬ ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОФІЗИЧНОГО РОЗВИТКУ

Діти, які мають труднощі в навчанні

Серед причин навчальних труднощів переважають певні порушення психофізичного розвитку. Труднощі у навчанні пов'язані з функціональними обмеженнями слуху, мовлення, академічних здібностей, науковості, уваги, координації, сприйняття та переробки інформації, гнучкості мислення та ін. Учні, які мають такі проблеми, відчують труднощі запам'ятовування та відтворення інформації з пам'яті, концентрації уваги, застосування набутих знань, умінь і навичок тощо. Розглянемо окремі випадки, використовуючи класифікацію та термінологію, усталені в Україні.

Діти, які мають порушення мовлення

До таких порушень належать:

- дислалія (порушення звуковимови);
- порушення голосу (дистонія та афонія);
- ринолалія (порушення звуковимови й тембру голосу, пов'язане з природженим дефектом будови артикуляційного апарату);
- дизартрія (порушення звуковимови та мелодико-інтонаційної сторони мовлення, зумовлені недостатністю іннервації м'язів артикуляційного апарату);
- заїкання;
- алалія (відсутність або недорозвиток мовлення у дітей, зумовлене органічним ураженням головного мозку);

- афазія (повна або часткова втрата мовлення, спричинена органічним локальним ураженням головного мозку);
- загальний недорозвиток мовлення;
- порушення письма (дисграфія) та читання (дислексія).

Більшість цих порушень усувається в дошкільному та молодшому шкільному віці. Водночас трапляються випадки, коли і в середніх та старших класах ці розлади не подолані.

Учні з мовленнєвими порушеннями мають функціональні або органічні відхилення у стані центральної нервової системи. Вони часто скаржаться на головні болі, нудоту, запаморочення. У багатьох спостерігаються порушення рівноваги, координації рухів, недиференційованість артикуляційних рухів та пальців рук. Вони швидко виснажуються, втомлюються. Ці школярі дратівливі, збудливі, емоційно нестійкі. У них спостерігається нестійкість уваги та пам'яті, низький рівень контролю за власною діяльністю, порушення пізнавальної діяльності, знижена розумова працездатність; часто виникають невротичні реакції на зауваження, низьку оцінку чи несхвальні висловлювання вчителя або однокласників.

Особливу групу серед дітей з порушеннями мовлення становлять учні з **розладами процесів читання та письма**.

Труднощі сприйняття тексту – **дислексія** – нездатність сприймати друкований чи рукописний текст і трансформувати його у слова. При дислексії під час читання спостерігаються такі типи помилок: заміни й змішування звуків, частіше близьких за акустико-артикуляційними ознаками; побуквене читання; спотворення звуко-складової структури слова, що виявляються в пропусках приголосних (при збігу) й голосних, додаваннях, перестановках, пропусках звуків і складів; вади розуміння прочитаного, які виявляються на рівні окремого слова, речення, тексту загалом (без розладів технічної сторони читання); аграматизми, що виявляються на аналітико-синтетичному і синтетичному етапах опанування навички читання (проблеми у використанні відмінкових закінчень, закінчень дієслів, узгодження іменника й прийменника тощо).

Допомога має бути комплексною і здійснюватися групою спеціалістів: невропатологом, логопедом, психологом, педагогом. Ефективність роботи значною мірою визначається своєчасністю вжитих заходів та вибором оптимального методу й темпу навчання.

Порушення опанування письма – **дисграфія** – спотворення чи заміна букв, викривлення звуко-складової структури слова, порушення злитого написання слів і речень, аграматизми. В основу класифікації дисграфії покладено несформованість певних операцій процесу письма:

- артикуляційно-акустична дисграфія виявляється в замінах, пропусках букв, які відповідають пропускам і замінам звуків в усному мовленні;
- дисграфія на основі порушення фонематичного розпізнавання виявляється в замінах букв відповідних фонематично близьким звукам, хоча в усному мовленні звуки вимовляються правильно; *(Робота щодо усунення цих двох видів розладів спрямовується на розвиток фонематичного сприймання: уточнення кожного звука, який заміщується, вироблення артикуляційного та слухового образів звуків.)*
- дисграфія на основі порушення мовного аналізу й синтезу, що виявляється у спотворенні звуко-буквеної структури слова, поділі речень на слова;
- граматична дисграфія пов'язана з недорозвиненістю граматичної будови мовлення (морфологічних і синтаксичних узагальнень); *(Робота щодо усунення цих двох видів розладів спрямована на уточнення структури речення, розвиток функцій словозміни, словотворення, вміння аналізувати склад слова за морфологічними ознаками.)*
- оптична дисграфія пов'язана з недорозвиненістю зорового аналізу і синтезу та просторових уявлень, що виявляється в замінах і спотворенні букв на письмі; до оптичної дисграфії належить і дзеркальне письмо; *(Робота має спрямовуватися на розвиток зорових сприймань, розширення й уявлення зорової пам'яті, формування просторових уявлень, розвиток зорового аналізу й синтезу.)*

Заїкання – одне з найскладніших і тривалих мовленнєвих порушень. Медики характеризують його як невроз (дискоординацію скорочень м'язів мовленнє-

вого апарату). Педагогічне трактування: це розлад темпу, ритму, плавності мовлення судомного характеру. Психологічне визначення: це розлад мовлення з переважним порушенням його комунікативної функції. Мовна судом перериває мовленнєвий потік зупинками різного характеру. Судоми виникають тільки при продуктивному мовленні. Заїкання буває невротичне та неврозоподібне.

При заїканні з дитиною працюють логопед, невропатолог, психотерапевт, психолог, педагог. Лише команда, до складу якої входять ці фахівці, може кваліфіковано розробити комплексні заходи щодо подолання заїкання.

Логопед може призначити охоронну терапію – режим мовчання, а лікар – проведення усього комплексу лікування, яке рекомендоване при невротичних станах у дітей. Незалежно від форми заїкання усім дітям паралельно з логопедичними, необхідні заняття з логоритміки, медикаментозне та фізіотерапевтичне лікування.

Кілька порад учителям

- Коли ви помітили, що у вашому класі є учень, який має схожі труднощі, проконсультуйтеся з учителями, які навчали дитину в попередні роки.
- Зверніться до психолога та логопеда, поговоріть з батьками. Виконуйте всі настанови та рекомендації фахівців.
- Від складу команди, яку ви організуєте, залежатиме правильність визначення діагнозу, стратегії корекційної допомоги та вибір необхідних засобів для успішного навчання дитини у вашому класі.
- Запитуйте в учня про труднощі, які він/вона відчуває під час сприйняття, обробки, застосування інформації (нового матеріалу). З'ясуйте, яку інформацію учень не сприймає.
- Запропонуйте інший спосіб сприйняття інформації (якщо учень не може читати, поясніть усно, якщо не сприймає на слух – подайте у письмовому вигляді).
- Виконуйте всі рекомендації логопеда, інших фахівців, батьків щодо спеціальних вправ та адаптації матеріалу для конкретного учня.
- Дізнайтеся про можливості використання спеціальних комп'ютерних програм (наприклад, перетворення друкованого тексту в аудіовідтворення), інших технічних засобів, залежно від особливостей навчання конкретного учня.

Діти із затримкою психічного розвитку

Затримка психічного розвитку може зумовлюватися багатьма чинниками. Зокрема, це спадкова схильність, порушення функціонування мозку в період внутрішньоутробного розвитку, пологові ускладнення, хронічні й тривалі захворювання в ранньому дитинстві, невідповідні умови виховання тощо.

Залежно від цих факторів виокремлюють такі форми затримки:

- **Конституціонального та соматогенного походження** – дитина мініатюрна і зовні тендітна; структура її емоційно-вольової сфери відповідає більш ранньому вікові; часті хвороби знижують вимогливість батьків; загальна слабкість організму знижує продуктивність її пам'яті, уваги, працездатності, гальмує розвиток пізнавальної діяльності.

- *Психогенного походження* – зумовлена невідповідними умовами виховання (надмірна опіка чи недостатнє піклування про дитину). Розвиток затримується внаслідок обмеження комплексу подразнень, інформації, що надходить з навколишнього середовища.
- *Церебрально-органічного походження* – найстійкіша і найскладніша, зумовлена ураженням головного мозку дитини внаслідок патологічних впливів (переважно в другій половині вагітності). Характеризується зниженою навчальністю, з огляду на низький рівень розумового розвитку, і виявляється в труднощах засвоєння навчального матеріалу, відсутністю пізнавального інтересу та мотивації навчання.

Значна частина дітей із затримкою психічного розвитку, отримавши своєчасну корекційну допомогу, засвоює програмовий матеріал і «вирівнюється» по закінченні початкової школи. Водночас чимало учнів і в наступні роки шкільного навчання потребують особливих умов організації педагогічного процесу через значні труднощі в засвоєнні навчального матеріалу.

Учень, який має подібні труднощі, потребує ретельного психолого-педагогічного вивчення для визначення оптимальних та ефективних методів навчання. Робота з батьками таких дітей має винятково велике значення, оскільки їхнє розуміння природи труднощів і відповідна допомога в колі родини сприятимуть подоланню труднощів у навчанні.

Кілька порад учителям

- Зосередьте увагу на сильних сторонах учня і спирайтеся на них у процесі навчання. Водночас будьте готові до того, що доведеться поступово заповнювати прогалини у знаннях, вміннях і навичках школяра.
- Подавайте зміст навчального матеріалу невеликими частинами, використовуючи мультисенсорний підхід (слуховий, візуальний, маніпуляційний). Якомога більше повторюйте та закріплюйте вивчене.
- Заохочуйте учня, підтримуйте позитивну мотивацію навчання.
- Децю сповільніть темп навчання, зважаючи на знижені психічну витривалість і розумову працездатність учня. Будьте терплячими, якщо учневі потрібно пояснити чи показати щось багаторазово. Віднайдіть оптимальний варіант взаємодії з ним (поясніть новий матеріал до уроку, на занятті дайте письмовий тезовий план, алгоритм дій тощо).
- Розчленовуйте завдання на окремі невеликі частини. Якщо необхідно – складайте письмовий алгоритм поетапного виконання завдання. Усні інструкції давайте по одній, доки учень не навчиться утримувати у пам'яті одразу кілька.
- Практикуйте прикладне застосування набутих учнем знань.
- Спільно з учнем поетапно аналізуйте виконання завдання.
- Урізноманітнюйте навчальну діяльність, однак забезпечуйте плавний перехід від одних видів діяльності до інших.

- Завдання мають відповідати можливостям учнів і виключати відчуття стійких невдач.
- Надавайте учням достатньо часу для виконання завдання та практичного застосування нових умінь і навичок, водночас надто тривале виконання однієї справи може стомити його.
- Не перекладайте подолання проблем у навчанні виключно на батьків. Допомогайте їм усвідомлювати найменші успіхи учня та закріплювати їх. Учні з труднощами у навчанні потребують не авторитарних підходів у сімейних стосунках, а виваженого, доброзичливого ставлення.
- Подолання труднощів у навчанні – це результат спільної тривалої та копіткої роботи педагогів, психологів, батьків і навіть терапевтів.

Діти з порушенням зору

Нині в Україні порушення зору посідають перше місце серед інших розладів. До цієї групи належать сліпі (близько 10 %) та слабозорі (люди зі зниженим зором). **Сліпими** вважаються особи, в яких повністю відсутні зорові відчуття або ж ті, які мають лише незначну частку світловідчуттів (гострота зору до 0,004), а **слабозорими** – ті, хто має значне зниження зору (в межах від 0,05 до 0,2 при використанні коригуючих окулярів).

Основною причиною зниження гостроти зору є природжені захворювання або аномалії очей (70 % випадків). Фактори, що спричиняють аномалії очей, надзвичайно різноманітні. Серед ендогенних (внутрішніх) – спадковість, гормональні порушення в матері та плоду, резус-несумісність, вік батьків, порушення обміну речовин тощо. До ендогенних (зовнішніх) – можна віднести різноманітні інтоксикації, інфекційні та вірусні захворювання та ін.

Серед поширених розладів органів зору – мікрофтальм, анофтальм, катаракта, глаукома, атрофія зорового нерва, дегенерація сітківки, астигматизм, короткозорість, далекозорість і т. ін.

Захворювання очей призводить до складних порушень зорової функції – знижується гострота, звужується поле зору, порушується просторовий зір.

Внаслідок неповного чи спотвореного сприйняття довкілля уявлення таких дітей певною мірою збіднені, фрагментарні, отримана інформація погано запам'ятовується. Діти відчують труднощі під час читання, письма, практичних робіт, швидко стомлюються, що зумовлює зниження розумової та фізичної працездатності. Саме тому вони потребують дозованого зорового навантаження та охоронного режиму під час організації навчального процесу.

З огляду на те, що упорядковане навчання зір учнів може змінюватися (відповідно змінюватимуться офтальмологічні рекомендації), необхідна скоординована робота педагогів, шкільного лікаря, офтальмолога та батьків, які мають тримати під контролем допустимі фізичні та зорові навантаження учня.

Організуючи навчальний процес для таких учнів, педагог має враховувати офтальмологічні дані щодо ступеня зниження зору, характеру захворювання, особливостей його перебігу та прогнозу на майбутнє (можливість погіршення чи покращання). З огляду на це вчитель має бути поінформованим з рекомендаціями офтальмолога стосовно використання звичайних і спе-

ціальних засобів корекції (окуляри, контактні лінзи тощо) та додаткових засобів, що покращують зір (збільшувальні лінзи, проектори, тифлоприлади, аудіозаписи, спеціальні комп'ютерні програми, що трансформують письмовий текст у звуковий та ін.). Педагог має знати, кому з учнів окуляри призначені для постійного використання, а кому лише для роботи на далекій чи близькій відстані, та контролювати дотримання дітьми визначеного режиму.

Лікар має надати рекомендації щодо освітлення робочого місця учня (це не завжди перша парта чи місце біля вікна).

Кілька порад учителям

- Через кожні 10–15 хвилин учень має 1-2 хвилини перепочити, роблячи спеціальні вправи.
- Освітлення робочого місця учня має бути не менш як 75–100 кДж/м².
- Слід прибрати усі перешкоди на шляху до робочого місця учня.
- В унаочненнях доцільно збільшити штифт, фон зробити не білим, а світло-жовтим чи світло-зеленим.
- Пишучи на класній дошці, матеріал потрібно розташовувати так, щоб в учня він не зливався в суцільну лінію. З'ясуйте, написи яким кольором крейди учень бачить краще.
- Давайте можливість учням підійти до дошки чи унаочнення, щоб краще роздивитися написане.
- Озвучуйте все, що пишете.
- Намагайтеся все, що пишете на дошці, продублювати роздатковим матеріалом.
- Зверніть увагу на якість роздаткового матеріалу: це має бути матовий, а не глянцева папір, шрифт – великий і контрастний.
- Учневі з порушенням зору потрібно більше часу на виконання вправ, читання тексту. Не переобтяжуйте його читанням великих текстів під час самостійного опрацювання матеріалу, краще поясніть ще раз усно, переконайтеся, що він усе зрозумів.
- З таких предметів як література, історія, географія тощо можна використовувати аудіозаписи. Такі організації як УТОС мають аудіобібліотеки літературних творів та інших навчальних матеріалів, якими вчитель може скористатися для індивідуалізації занять зі слабозорими учнями.
- Доцільно переглянути вимоги до письмових робіт. Іноді слабозорому учневі необхідно писати з використанням трафарету, щоб правильно розташувати текст на сторінці та дотримуватися рядків.
- Частіше перевіряйте розуміння учнем матеріалу, який подається на уроці.
- Стежте за поставою учня і водночас не обмежуйте його, коли він надто близько підносить тексти до очей.
- Дитина може погано бачити вираз вашого обличчя і не розуміти, що ви звертаєтеся саме до неї. Краще підійти до учня, і торкаючись його, звернутися на ім'я.

- Не робіть зайвих рухів і не затуляйте учневі джерело світла, не використовуйте невербальні засоби спілкування (кивання головою, рухи руками тощо).

Діти з порушенням слуху

Поняття «порушення слуху» часто використовують для опису широкого діапазону розладів, пов'язаних зі зниженням слуху, що включає і глухоту. Шість із тисячі новонароджених дітей мають порушення слуху, а в одного із шести фіксують глухоту.

Серед поширених причин зниження слуху можна назвати пологові травми, інфекційні захворювання, отити, запалення, наслідки вживання певних медичних препаратів тощо.

Глухота визначається як цілковита відсутність слуху або його значне зниження, внаслідок якого сприймання та розпізнавання усного мовлення неможливе.

Порівняно з глухими, **діти зі зниженим слухом (слабочуючі)** мають слух, який з допомогою аудіопідсилювальної апаратури дає змогу сприймати мовлення навколишніх і самостійно опановувати мовлення (хоч і певною мірою спотворено). Загалом діти, які мають втрату слуху від 15 до 75 дБ вважаються слабочуючими, вище ніж 90 дБ – глухими (за педагогічною класифікацією).

За статистичними даними близько 10–12 % населення має той чи інший ступінь зниження слуху.

Частково зниження слуху компенсується слуховими апаратами та кохлеарними імплантами. За належних умов навчання у дітей з порушеним слухом формується мовленнєве спілкування та розвивається мовленнєвий слух, що дає їм можливість достатньо успішно навчатися у звичайних школах, отримувати вищу та професійну освіту.

Водночас потрібно враховувати певні особливості учнів з порушеннями слуху. Деякі слабочуючі можуть чути, однак сприймають окремі звуки спотворено, особливо початкові та кінцеві звуки в словах. У цьому випадку потрібно говорити дещо гучніше та чіткіше, добираючи прийнятну для учня гучність. В інших випадках потрібно знизити висоту голосу, оскільки учень не в змозі сприймати на слух високі частоти. В будь-якому разі вчитель має ознайомитися з медичною карткою учня, проконсультуватися зі шкільним лікарем, отоларингологом, сурдопедагогом, логопедом, батьками, вчителями, в яких навчався учень у попередні роки, щодо створення та дотримання особливих умов його навчання. Порадьтеся з фахівцями стосовно можливостей індивідуального слухового апарату учня, спеціальних вправ для розвитку мовного дихання, відпрацювання вимови.

Кілька порад учителям

- Навчіться перевіряти справність слухового апарату дитини.
- Ознайомтеся зі спеціальними технічними засобами, які сприятимуть ефективності навчального процесу. Доцільно, аби навчальний заклад придбав необхідну апаратуру.

- Учень має сидіти достатньо близько, добре бачити вчителя, однокласників та унаочнення. Він повинен чітко бачити артикуляційний апарат усіх учасників уроку.
- Використовуйте якомога більше унаочнень.
- Стежте за тим, щоб учень отримував інформацію в повному обсязі. Звукову інформацію необхідно підкріплювати та дублювати зоровим сприйняттям тексту, таблиць, опорних схем тощо.
- Починаючи розмову, приверніть увагу учня: назвіть його на ім'я чи торкніться його руки. Звертаючись і розмовляючи з учнем, дивіться на нього, щоб він міг бачити усі ваші рухи (артикуляцію, вираз обличчя, жести, мову тіла).
- Перед тим, як розпочати повідомлення нового матеріалу, інструкцій щодо виконання завдання тощо, переконайтеся, що учень дивиться на вас і слухає.
- Не затуляйте обличчя руками, не говоріть обернувшись до учня спиною. Якщо необхідно – зробіть запис на дошці, а потім, повернувшись обличчям до класу, повторіть написане та прокоментуйте.
- Говоріть достатньо гучно (але не надто – це спотворює слова), в нормальному темпі, не перебільшуючи артикуляцію, рухи губами.
- Час від часу переконайтеся, що учень вас розуміє. Не вважатиметься нетактовним запитати його про це. Якщо учень просить щось повторити, спробуйте перефразувати повідомлення, вживаючи короткі прості речення.
- Якщо ви не зрозуміли відповідь учня, попросіть його повторити ще раз чи написати те, що він хотів повідомити.
- Якщо ви повідомляєте складний матеріал, що містить терміни, формули, дати, прізвища, географічні назви, доцільно надати його учневі у письмовій формі.
- Використовуйте роздатковий матеріал, що найповніше передає зміст уроку.
- Переконайтеся, що всі слова в тексті зрозумілі. За можливості спрощуйте текст.
- Ініціюйте мовленнєве спілкування учня. Не перебивайте його, дайте можливість висловити думку.

Діти з порушенням опорно-рухового апарату

Такі розлади спостерігаються у 5–7 % дітей і можуть бути природженими чи набутими. Серед порушень опорно-рухового апарату виокремлюють:

- захворювання нервової системи: дитячий церебральний параліч; поліомієліт;
- природжені патології опорно-рухового апарату: природжений вивих стегна, кривошия, клишоногість та інші деформації стоп; аномалії розвитку хребта (сколіоз); недорозвиток і дефекти кінцівок: аномалії розвитку пальців кисті; артрогрипоз (природжене каліцтво);
- набуті захворювання та ураження опорно-рухового апарату: травматичні ушкодження спинного мозку і кінцівок; поліартрит; захворювання скелету (туберкульоз, пухлини кісток, остеомієліт); системні захворювання скелету (хондродитрофія, рахіт).

У всіх цих дітей провідним порушенням є недорозвиток, порушення або втрата рухових функцій. Домінуючим серед цих розладів є дитячий церебральний параліч (близько 90 %).

Для пристосування соціального середовища потрібно підготувати вчителів та учнів школи, класу до сприйняття ними дитини з такими порушеннями як звичайного учня.

Діти з дитячим церебральним паралічем (ДЦП)

Церебральний параліч виникає внаслідок уражень мозку плоду у допологовий період та під час пологів. Серед факторів, що призводять до церебрального паралічу – киснева недостатність, пологові черепно-мозкові травми, інтоксикація в період вагітності, інфекційні захворювання тощо. Частота дитячого церебрального паралічу в популяції – 1,7 випадків на 1000 дітей.

Характерними для ДЦП є рухові розлади (паралічі, неповні паралічі), неспроможність контролювати та координувати рухи, мимовільність рухів, порушення загальної та дрібної моторики, рівноваги, просторової орієнтації, мовлення, слуху та зору залежно від того, які відділи мозку зазнали ураження, підвищена виснажуваність, нестійкий емоційний тонус. Ці стани можуть посилюватися при хвилюванні, несподіваному зверненні до дитини, перевтомі, намаганнях виконати певні цілеспрямовані дії. Чим значніші ураження мозку, тим сильніші вияви церебрального паралічу. Проте церебральний параліч не прогресує з часом.

Залежно від тяжкості ураження, такі діти можуть пересуватися самостійно, на милицях, за допомогою «ходунка», у візку. Водночас чимало з них можуть навчатися у звичайній школі за умови створення для них безбар'єрного середовища, забезпечення спеціальним устаткуванням (пристрої для письма, шини, які допомагають краще контролювати рухи рук, робоче місце, що дає змогу утримувати певне положення тіла тощо).

Зазвичай діти із церебральним паралічем можуть потребувати різних видів допомоги. Спеціальне навчання та послуги можуть охоплювати фізичну терапію, окупаційну терапію та логопедичну допомогу.

Фізична терапія допомагає розвивати м'язи, навчитися краще ходити, сидіти й утримувати рівновагу.

Окупаційна терапія допомагає розвивати моторні функції (одягатися, їсти, писати, виконувати повсякденні дії).

Логопедичні послуги допомагають розвивати комунікаційні навички, коригувати порушену вимову (що пов'язано зі слабкими м'язами язика та гортані).

На додаток до терапевтичних послуг та спеціального обладнання дітям із церебральним паралічем може знадобитися допоміжна техніка.

Комунікаційні пристрої використовують від найпростіших до найскладніших. Комунікаційні дошки, наприклад, з малюнками, символами, буквами або словами. Учень може спілкуватися, вказуючи пальцем або очима на малюнки, символи. Існують і складніші комунікаційні пристрої, в яких використовуються голосові синтезатори, що допомагають «розмовляти» з іншими.

Комп'ютерні технології використовують від простих електронних пристроїв до складних комп'ютерних програм, які працюють від простих адаптованих клавіш.

Кілька порад учителям

- Дізнайтеся більше про церебральний параліч, організації, які надають допомогу та джерела, з яких ви можете отримати корисну інформацію.
- Інколи вигляд учня з церебральним паралічем справляє враження, що він не зможе навчатися як інші. Зосередьте увагу на конкретній дитині та дізнайтеся безпосередньо про її особисті потреби і здібності.
- Проконсультуйтеся з іншими вчителями, які в попередні роки навчали дитину, стосовно організації навчального середовища для саме цього учня. Батьки найкраще знають потреби своєї дитини. Вони можуть чимало розповісти про її особливі потреби та можливості. Залучивши у свою команду фізіотерапевта, логопеда та інших спеціалістів, ви зможете використати найкращі підходи для конкретного учня з огляду на його індивідуальні та фізичні можливості.
- Шлях учня до його робочого місця має бути безперешкодним (зручне відкривання дверей, достатньо широкі проходи між партами тощо). Продумайте, яким чином він діставатиметься класу, пересуватиметься в межах школи, користуватиметься туалетом тощо. Ймовірно, у закладі доведеться зробити певні архітектурні зміни (пандус, спеціальні поручні, пристосування в туалеті тощо).
- Може знадобитися, щоб хтось із персоналу чи учнів завжди був готовий допомогти учневі з церебральним паралічем (потримати двері, доки заїде візок, під час подолання сходів чи порогів тощо). Такі помічники мають бути проінструктовані спеціалістом (ортопедом, фізіотерапевтом, інструктором з лікувальної фізкультури).
- Навчіться використовувати допоміжні технології. Знайдіть експертів у школі та поза її межами, які б допомогли вам. Допоміжні технології можуть зробити вашого учня незалежним (спеціальні пристрої для письма, додаткове устаткування для комп'ютера тощо).
- За допомогою фахівців чи батьків облаштуйте робоче місце учня з урахуванням його фізичного стану та особливостей розвитку навчальних навичок (для утримання постави у зручному положенні, для обмеження мимовільних рухів, полегшення письма, читання).
- Проконсультуйтеся з фізіотерапевтом стосовно режиму навантаження учня, необхідних перерв і вправ. Нагадуйте про це учневі та стежте, щоб він не перевтомлювався.
- Іноді в дітей з церебральним паралічем може спостерігатися зниження слуху на високочастотні тони, водночас зберігається на низькі. Намагайтеся говорити на нижчих тонах, переконайтеся, що учень добре чує звуки *т, к, с, п, е, ф, ш*.
- Знизьте вимоги до письмових робіт учня. Можливо, йому буде зручно використовувати спеціальні пристосування, комп'ютер чи інші технічні засоби.
- Стежте, щоб необхідні матеріали, навчальне приладдя, унаочнення були в межах досяжності учня.

- Не обтяжуйте учня надмірним піклуванням. Допомогайте, коли напевно знаєте, що він не може щось подолати, або коли він звернеться по допомогу.
- Учневі необхідно більше часу для виконання завдання. Адаптуйте вправи відповідним чином, розробіть завдання у вигляді тестів тощо.

Діти з гіперактивністю та дефіцитом уваги

Один із поширених розладів, притаманний за різними даними 3–5 – 8–15 % дітей та 4–5 % дорослих. Причини цього стану досі вивчаються. Серед факторів, що його спричинюють, можна виокремити спадкові та соматичні порушення. (Термін «соматичний» від грец. *sōma* – тіло, тілесний – у медичній практиці використовується для визначення явищ, які пов'язані з тілом, на відміну від явищ психічного характеру. Хвороби за цією ознакою поділяють на соматичні та психічні). У таких дітей спостерігається комплекс клінічних, фізіологічних, психологічних і біохімічних змін, іноді певні мінімальні мозкові дисфункції (збірна група різних патологічних станів, які виявляються в комбінованих порушеннях сприймання, моторики, уваги) тощо. Водночас такий стан може нагадувати низку інших порушень: неврози, затримку психічного розвитку, аутизм, деякі психічні розлади та ін. Іноді гіперактивність з дефіцитом уваги важко відмежувати від нормального розвитку з характерною для певного віку руховою активністю, від особливостей темпераменту окремих дітей. Зазвичай цей стан частіше спостерігається у хлопчиків.

Серед характерних ознак гіперактивності з дефіцитом уваги можна виокремити надмірну активність, порушення уваги, імпульсивність у соціальній поведінці, проблеми в стосунках з навколишніми, порушення поведінки, труднощі в навчанні, низьку академічну успішність, низьку самооцінку тощо.

Якщо дитині вчасно не надається психолого-педагогічна допомога, у підлітковому віці цей стан може перерости в антисоціальну поведінку.

Педагог, помітивши ознаки гіперактивності із дефіцитом уваги, має залучити до команди фахівців психолога, невропатолога, терапевта, батьків. В окремих випадках може знадобитися медикаментозне лікування. У повсякденній роботі та спілкуванні з учнем усі члени команди мають дотримуватися виробленої спільної стратегії поведінки. Корисними будуть і сімейні психологічні тренінги, які знизять рівень стресу в родині, зменшать імовірність конфліктів у соціальній взаємодії з дитиною, вироблять у батьків навички позитивного спілкування з нею.

Кілька порад учителям

- Найдоцільніше посадити учня за першу парту, де він менше відволікатиметься.
- Розклад уроків має враховувати обмежені можливості учня зосереджуватися та сприймати матеріал.
- Види діяльності на уроці мають бути структурованими для учня у вигляді картки чітко сформульованих дій, алгоритму виконання завдання.
- Вказівки мають бути короткими та чіткими, повторюватися кількаразово.

- Учень важко зосередитися, тому його потрібно кількаразово спонукати до виконання, контролювати цей процес до його завершення, адаптувати завдання таким чином, щоб учень встигав працювати у темпі всього класу.
- Домагайтеся виконання завдання і перевіряйте його.
- Знаходьте різноманітні можливості для виступу учня перед класом (наприклад, як саме виконував завдання, що робив під час чергування, як готував творчу роботу тощо).
- Навчальний матеріал потрібно за можливості унаочнити настільки, щоб він утримував увагу учня і був максимально інформативним.
- Хваліть дитину, використовуйте зворотній зв'язок, емоційно реагуйте на найменші її досягнення, підвищуйте її самооцінку, статус у колективі.
- Необхідно постійно заохочувати учня, рідше явно вказувати на хиби, віднаходити коректні способи вказати на помилки.
- Потрібно виробляти позитивну мотивацію у навчанні.
- Спирайтеся на сильні сторони учня, відзначайте його особливі успіхи, зокрема в діяльності, до якої він виявляє інтерес.
- У разі епатажних чи неадекватних виявів, дій учня, дотримуйтеся тактики поведінки, обраної командою фахівців.

1.4. РЕКОМЕНДАЦІЇ ПЕДАГОГАМ ЩОДО РОБОТИ З ОБДАРОВАНИМИ ДІТЬМИ

У довідковій літературі обдарованість визначається як комплекс задатків і здібностей, які потенційно за сприятливих умов дають змогу досягти значних успіхів у певному виді діяльності чи діяльностей. У шкільному віці обдарованих дітей налічується близько 3–5 % від загальної дитячої популяції. Дослідження свідчать, що обдарованість і винятковий інтелект є наслідком взаємодії рівня обдарованості та спеціально створеного середовища. Тому педагоги можуть сприяти активізації процесу розвитку здібностей та обдаровань в усіх дітей, створюючи сприятливі життєві та освітні зони. Саме вчитель має помітити ту особливу мить у розвитку кожної окремої дитини, збалансувати і відокремити лише їй притаманні обдаровання: інтелектуальні здібності, специфічні навчальні зацікавлення, творче продуктивне мислення, задатки лідерства, художні або надзвичайні моторно-рухові здібності.

Водночас проблем з такими дітьми доволі багато. Складність полягає в тому, що обдаровані учні ставлять непрості запитання наставнику, щоб дізнатися більше, почути детальніші пояснення. Інші ж заперечують усе, що говорить вчитель, або мають загалом суперечливу вдачу.

Тому педагог має виявляти достатню толерантність і професіоналізм, аби не зашкодити розвитку дитячої цікавості та захоплення. Водночас він має виховувати в учнів розуміння порядку, сприяти виробленню цілеспрямованості та позитивних навичок у спільній діяльності.

Проте обдарованість як така ще не гарантує високих досягнень у навчанні. Труднощі можуть зумовлюватися емоційними проблемами учнів, депресією чи негативним ставленням до школи, вчителів, ровесників. Тому «білі ворони» або «не такі, як усі» є нині в кожному класі.

Головним стратегом пошуку, навчання й виховання обдарованих дітей є педагогічний колектив школи, який має реалізовувати індивідуальний підхід до кожного без винятку школяра як один із принципів організації навчально-виховної роботи. Якщо ми визнаємо, що обдарованим дітям притаманні особливі освітні потреби й можливості, і цим вони відрізняються від своїх ровесників, то для їхнього розвитку необхідна

особлива державна увага, індивідуальна система навчання й виховання.

Такий принцип має сприяти цілеспрямованому і гармонійному розвитку кожного обдарованого учня, який виховується як справжній громадянин і творча особистість.

На жаль, традиційні навчальні програми, на які орієнтується сучасна школа, не відповідають вимогам і високим можливостям обдарованих дітей. У них відбувається інтенсивне зниження інтересу до навчання, що може стати непереборною перепорою в їхньому подальшому розвитку.

Тому вирішення цього непростого завдання лягає насамперед на плечі вчителя. Загальна система освіти дає безперечну можливість кожному учневі опанувати значний обсяг теоретичних знань з основ наук, а тим більше, обдарованому учневі. Однак вчитель має чітко визначити, яка позиція – дослідницька чи репродуктивна – з найбільшою ймовірністю розвиватиме таку дитину.

Передусім вчитель-предметник, класний керівник, психолог, батьки мають визначити, в якому виді діяльності дитина може розкрити свою індивідуальність і досягти високих результатів у реаліях традиційного навчання.

Важливим компонентом подальшого розвитку юного обдаровання є створення індивідуальної системи (програми) роботи з ним, яка б забезпечувала формування вмінь і навичок самостійно здобувати знання і вести дослідницьку роботу, зберегла б потяг до пізнання, бажання постійно вчитися й обов'язково в майбутньому зробити свій внесок у розвиток науки, культури, у вирішення соціальних, економічних, політичних та екологічних проблем, що постають перед будь-яким суспільством. Тому цих дітей, особливо з ознаками загальної або академічної обдарованості, потрібно вчити в школі не традиційно, а по-іншому.

Працюючи з обдарованими дітьми, вчитель має слідувати важливому правилу: розвиток інтелекту шляхом завантаження його великим обсягом матеріалу посідає не чільне місце у цьому процесі. Знати «все» неможливо. Найважливіше – навчити активно розвивати свої розумові сили й уміння окреслювати та розв'язу-

вати актуальні задачі. Тому програма роботи з обдарованою дитиною має містити важливі елементи, викладені нижче.

Кілька порад учителям

- Надавайте всебічну можливість та допомогу для поглибленого вивчення тем, які обирає сам учень.
- Сприяйте й забезпечуйте самостійність навчання, тобто власним навчанням дитина вчиться керувати сама.
- Розвивайте навички дослідницької роботи.
- Розвивайте творче, критичне, системне та абстрактно-логічне мислення.
- Підтримуйте і стимулюйте виникнення нових ідей, які руйнують звичні стереотипи та усталені погляди, формують цілісне світосприйняття.
- Заохочуйте до створення індивідуальних і колективних робіт з використанням різноманітних матеріалів, джерел, засобів і форм.
- Створюйте проблемні ситуації, у вирішенні яких учень накопичує великий досвід спілкування з іншими учасниками цього процесу, формуючи комунікативну компетентність і вміння самостійно керувати власною діяльністю та діяльністю групи.
- Сприяйте розвитку самопізнання та саморозуміння, усвідомлення різноманітності власних здібностей, а також обов'язкове розуміння індивідуальних особливостей інших людей.

- Вчіть дітей оцінювати результати роботи за допомогою різноманітних критеріїв, заохочуйте учнів самостійно оцінювати власну роботу.
- Розвивайте емоційно-особистісну сферу, оскільки при стрімкому розвитку інтелекту або інших особливостей дитина має усвідомлювати та адекватно сприймати свої «сильні» й «слабкі» сторони (знижена самооцінка, тривожність, невпевненість у собі). Емоційно-особистісні проблеми можуть повністю блокувати творчий розвиток обдарованої дитини.
- Створюйте підґрунтя для реалізації інтелектуального і творчого потенціалу в позашкільний час (розробка власної наукової роботи та особистий внесок у створення колективного проекту (предметного або міжпредметного), публічна презентація, виступи на конференціях, колоквиумах, участь в олімпіадах, турнірах і конкурсах тощо).
- Слід зазначити, що ефективність роботи з обдарованими учнями залежить і від співпраці вчителя та батьків, які спільно можуть гнучко коригувати та удосконалювати форми й методи всебічного розвитку дитини. Адже важливим елементом виховання юного обдарованого є також духовна сторона особистості. Тому лише спільно із сім'єю школа може досягти унікальних результатів у реалізації індивідуальних програм навчання та виховання обдарованих і талановитих учнів.

1.5. НА ЗАВЕРШЕННЯ

Поширення практики інклюзивного підходу потребує реалізації таких кроків:

- узгодження чіткої та цілеспрямованої інклюзивної політики з відповідними фінансовими ресурсами;
- ефективних зусиль з інформування громадськості з метою подолання упереджень і формування позитивних поглядів;
- здійснення широкої програми орієнтації та підготовки персоналу, організації необхідних додаткових/спеціальних послуг;
- зміни в усіх аспектах шкільного навчання: у навчанні педагогів та іншого шкільного персоналу, навчальних планів та іншого шкільного персоналу, приміщеннях, організації навчального процесу, в оцінці, залученні фахівців, цінностях школи та діяльності, що виходить за межі навчального плану.

Переважає більшість відповідних змін не стосується лише дітей з особливими освітніми потребами.

Вони є частиною значно ширшої реформи в галузі освіти, необхідної для покращання її якості та відповідності, а також заохочення всіх учнів досягати вищого рівня у навчанні. У Всесвітній декларації про освіту для всіх наголошується на необхідності особистісно орієнтованого підходу для забезпечення успішного навчання всіх дітей у школі.

Поширення більш гнучких, адаптованих систем, здатних повною мірою враховувати різноманітні потреби дітей, сприятиме підвищенню шкільної успішності та залученню до освіти всіх дітей.

Сподіваємося, що зазначені поради будуть корисними для повсякденної роботи педагога в класі, де навчається дитина з особливими освітніми потребами.

1.6. КОРИСНІ ІНТЕРНЕТ-РЕСУРСИ

www.inclusion.uwe.ac.uk – Центр досліджень з питань інклюзивної освіти (англійською)

www.inclues.org – Сприяння інклюзивному та когнітивному навчанню у школах (англійською)

www.savethechildren.net – International Save the Children Alliance (англійською)

www.eii.ru/inclus.htm – Альянс правозахисних організацій «Спасите детей» (російською)

www.cec.sped.org – The Council For Exceptional Children. (Рада для особливих дітей, англійською)

www.issa.nl – Міжнародна асоціація «Крок за кроком» (англійською та російською)

www.obsluga.nm.ru – Обдарована дитина (російською)

www.leleca.org.ua – Центр психології сім'ї «Лелека» (українською)

www.som.iatp.org.ua – Всеукраїнська молодіжна громадська організація «Союз обдарованої молоді» (українською)

www.projectswe.kiev.ua – Київський ресурсний центр. Каталог літератури з теми «Обдарована дитина» (українською)

www.unesco.org.ua – Національна комісія України у справах ЮНЕСКО (українською)

www.parent.fio.ru – Автономна некомерційна організація «Федерация Интернет Образования» (російською)

www.info.rehab.org.ua – Інтернет-портал Наукового товариства інвалідів «Інститут соціальної політики» (українською)

www.canada-ukraine.org – Канадсько-українська мережа досліджень (англійською та українською)

www.fpgp.ru/fond – Некомерційна організація «Поддержка гуманитарных программ» (російською)

www.obrazovanie.perspektiva-inva.ru – Регіональна громадська організація інвалідів «Перспектива» (російською)

www.specialneeds.ru – Інтернет-проект про дітей з особливостями розвитку (російською)

www.defectolog.ru – Веб-сайт «Дефектолог» для батьків, які хочуть більше знати про свою дитину (російською)

www.inclusion.com – Все про інклюзію (англійською)

1.7. СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Даніелс Е., Стаффорд К. Залучення дітей з особливими потребами до загальноосвітніх класів. – Львів: Т-во «Надія», 2000. – 255 с.

Діти з особливими потребами у загальноосвітньому просторі: початкова ланка /За редакцією: В.І.Бондаря, В. В.Засенка. – К., 2004. – 152 с.

Єфімова С. Соціальна адаптація дітей з особливими потребами шляхом організації їхнього навчання (у рамках Всеукраїнського науково – педагогічного експерименту) // Психологічні студії Львівського університету. – зб. наук. праць, вип. 1. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І.Франка, 2004. – С. 111 – 115.

Івонна Чані. Досвід втілення положень про освіту для дітей з особливими потребами в країнах Центральної Європи. – К., 2006. – 42 с.

Інклюзивна освіта: стан і перспективи розвитку в Україні: Науково-методичний збірник. – К.: ФО – П. Придатченко П.М., 2007. – 180 с.

Колупаєва А.А. Інтегрування дітей з особливостями психофізичного розвитку в загальноосвітній простір, як напрям гуманізації системи освіти /Науково-методичний збірник «Інклюзивна освіта: стан і перспективи розвитку в Україні» – К.: ФО – П Придатченко П.М., 2007. – С.14 – 20.

Кочерга О. Розвиток творчих здібностей дитини – К.: Навчальні посібники, 1998. – 78 с.

Кроки до компетентності та інтеграції в суспільство: науково – методичний збірник/ Ред. кол. Н.Софій, І. Єрмаков та ін. – К.: Контекст, 2000. – 336 с.

Липова Л. Діагностика дитячої обдарованості та психолого-педагогічні особливості обдарованих дітей // Рідна школа, 2004, – № 5, – С. 9 – 11.

Моляко В.О. Актуальні соціально-психологічні аспекти проблеми обдарованості// Обдарована дитина. – № 2, – 1998, С. 2 – 6.

Опацький В.М. Академічна обдарованість та методи її діагностики // Обдарована дитина – 2002, –№ 2, С. 38 – 45 та № 6, С. 48 – 52.

Освіта та культура демократії. К.А. Гансен, Р.К. Кауфман, С.Сейфер / Перекл. з англ. – Львів: Галицька видавнича спілка, 2001. – 152 с.

Піро Дж. Як батьки і вчителі зможуть допомогти природному обдарованню// Обдарована дитина. – № 2, – 1998, – С. 33 – 37.

Про становище інвалідів в Україні та основи державної політики щодо вирішення проблем громадян з особливими потребами. Державна доповідь. – К.: Соцінформ, 2002. – 160 с.

Софій Н., Сварник М., Троханіс П. Права дітей з особливими освітніми потребами на рівний доступ до якісної освіти. –К., 2006. – 64 с.

Соціально-педагогічна підтримка обдарованих дітей-інвалідів: Збірник матеріалів / За редакцією: В.І.Бондаря, В. В.Засенка. – К.: Наук. світ, 2005. –167 с.

Створення ресурсних центрів для батьків дітей з особливими освітніми потребами. – К.: ФО – П. Придатченко П. М., 2007. – 216 с.

Сучасні тенденції розвитку спеціальної освіти (Українсько-Канадський досвід): матеріали міжнародної конференції/ За редакцією В.В. Бондаря, Р.Петришина. – К.: Наук. гсвіт, 2004. – 200 с.

Додаток 2

ГЛОСАРІЙ

Активне навчання – перехід від традиційних, переважно регламентуючих, форм і методів організації дидактичного процесу до методів програмованого (технології), проблемного, інтерактивного навчання (взаємонавчання на основі пізнавальної комунікації); розвиваючих, проблемних, дослідницьких, пошукових методів, що забезпечують пізнавальну мотивацію, інтерес, та умови для творчості у навчанні.

Безпосередня демократія – сукупність форм організації державної влади, за якої основні рішення щодо управління справами суспільства й держави схвалюються безпосередньо всіма громадянами на референдумах, зборах тощо.

Гендер (gender) – організована модель соціальних стосунків між жінками і чоловіками, яка не лише характеризує їх міжособистісне спілкування і взаємодію в сім'ї, а й визначає їхні соціальні відносини в основних інститутах суспільства (а також, що визначається або конструюється ними).

Гендерна демократія – система волевиявлення в громадянському суспільстві двох статей – жінок і чоловіків, як рівних у можливостях і правах, що законодавчо закріплені та реально забезпечені в політико-правових принципах, діях, розбудові суспільних і державних структур з урахуванням гендерних інтересів та потреб.

Гендерна ідентичність – усвідомлення себе пов'язаними з культурними визначеннями мужності і жіночності, що діє в межах суб'єктивного досвіду і слугує психологічною інтеріоризацією чоловічих і жіночих рис, виникаючи в результаті процесу взаємодії «Я» та інших.

Гендерна рівність – становище, коли жінки і чоловіки користуються однаковим статусом.

Гендерна справедливість – процес справедливого існування для жінок і чоловіків. Справедливість веде до рівності.

Гендерна чутливість – це гендерна інформованість і здатність реагувати на вияви гендерної нерівності.

Гендерне інтегрування (gender mainstreaming) — процес впровадження гендерного компонента в усі галузі життєдіяльності суспільства, що сприяє забезпеченню реалізації гендерної демократії, рівності та справедливості, а також усуненню дискримінації за статевою ознакою.

Гендерний баланс – фактичний, або такий, що планується, стан справ, при якому зрівнюється соціальне, економічне, політичне становище чоловіків і жінок.

Громадянська ініціатива – форма локальної діяльності, спонтанної колективної самоорганізації громадян на захист власних інтересів у політичній або економічній галузях.

Громадянська компетентність – здатність людини активно, відповідально й ефективно реалізовувати громадянські права та обов'язки з метою розвитку демократичного суспільства.

Громадянська освіта – система навчально-виховних заходів, спрямована на формування громадянськості як інтегрованої якості особистості, яка усвідомлює свої права і обов'язки щодо суспільства і держави; інтегрована галузь гуманітарних знань, завдання якої – підготувати молодих громадян до життя в умовах демократії.

Громадська організація – добровільне об'єднання людей з метою задоволення й захисту своїх законних соціальних, економічних, творчих, вікових, національно-культурних, спортивних та інших спільних інтересів і потреб, що має відносно стабільну організаційну структуру, порядок вступу в організацію і виходу з неї.

Громадянське суспільство — система самостійних і незалежних від держави суспільних інститутів та встановлених ними неполітичних відносин, які покликані забезпечити умови для самореалізації окремих індивідів та їхніх добровільних об'єднань.

Громадянськість (згідно з Концепцією громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності, розробленою АПН України, 2000 р.) – духовно-моральна цінність, світоглядно-психологічна характеристика людини, зумовлена її державною самоідентифікацією, усвідомленням належності до конкретної країни.

Демократія – форма політичної організації суспільства, заснована на визнанні народу джерелом влади, послідовному здійсненні принципів свободи і рівності людей.

Демократичні інститути – норми права, організації, об'єднання, що гарантують існування демократичних основ у державі.

Демократичні цінності – моральні цінності, ідеали, які притаманні демократичному суспільству, а саме: народовладдя, толерантність, плюралізм, права людини, діалог, компроміс, консенсус, приватна власність, демократичні свободи тощо.

«Дискримінація щодо жінок» – будь-яке розрізнення, виняток або обмеження за ознакою статі, яке спрямоване на ослаблення або зводить нанівець визнання, користування або здійснення жінками, незалежно від їхнього сімейного стану та на основі рівноправності чоловіків і жінок, прав людини і основних свобод у політичній, економічній, соціальній, культурній, громадській або будь-якій іншій галузі.

Діти з особливими освітніми потребами – учні, чий освітні потреби виходять за межі загальноприйнятої норми: діти з особливостями психофізичного розвитку, обдаровані та діти із соціально вразливих груп (наприклад, вихованці дитячих будинків та ін.).

Діти з особливостями (порушеннями) психофізичного розвитку – діти, які мають відхилення від нормального фізичного чи психічного розвитку, зумовлені природженими чи набутими розладами.

Європейська культурна ідентичність – один із головних викликів європейської демократії, який, враховуючи різноманіття народів Європи, що бережуть своє культурне коріння, має на увазі включення європейців у спільний економічний, політичний і культурний проект участі в побудові спільного європейського майбутнього.

Засоби масової інформації – матеріальні та інші носії інформації, органи та організації, зареєстровані в установленому законом порядку, які забезпечують публічне поширення друкованої та аудіовізуальної інформації.

Інвалідність – втрата особою або дефіцит її фізичної чи розумової спроможності.

Інклюзивна освіта – система освітніх послуг, що ґрунтується на принципі забезпечення основного права дітей на освіту та права навчатися за місцем проживання, що передбачає навчання дитини з особливими освітніми потребами, зокрема дитини з особливостями психофізичного розвитку, в умовах загальноосвітнього закладу.

Інклюзивна школа – заклад освіти, який забезпечує інклюзивну освіту як систему освітніх послуг, зокрема: адаптує навчальні програми та плани, фізичне середовище, методи та форми навчання, використовує існуючі в громаді ресурси, залучає батьків, співпрацює з фахівцями для надання спеціальних послуг відповідно до різних освітніх потреб дітей, створює позитивний клімат у шкільному середовищі.

Інклюзивний підхід – створення таких умов, за яких усі учні мають однаковий доступ до освіти, в тому числі діти з особливими освітніми потребами, які навчаються у загальноосвітніх школах; водночас усі учні мають можливість отримати досвід, знання, що сприяють подоланню упереджень й дискримінації та сприяють формуванню позитивного ставлення до тих, хто «відрізняється».

Інклюзія – це політика і процес, що передбачає отримання більших можливостей у навчанні та соціальному житті для всіх дітей (з особливими освітніми потребами та інших).

Інноваційні методики навчання – форми організації пізнавальної діяльності, за якими використовуються нові ефективні засоби (нововведення) взаємодії всіх учасників навчально-виховного процесу з метою досягнення певних дидактичних цілей.

Інтерактивне навчання (комунікативно-діалогове) – різновид проблемного навчання, побудований на діалозі учасників навчального процесу.

Інформатизація освіти – це комплекс соціально-педагогічних перетворень, пов'язаних із насиченням освітніх систем інформаційною продукцією, засобами і технологіями.

Інформатизація суспільства – взаємопов'язана сукупність організаційних, правових, політичних, соціально-економічних, науково-технічних і виробничих процесів, спрямованих на створення та задоволення інформаційних потреб громадян і суспільства за допомогою обчислювальної техніки, інформаційних засобів і технологій.

Інформаційно-комунікаційні технології (ІКТ) – це сукупність методів і технічних засобів збирання, організації, збереження, опрацювання, передачі та подання інформації.

Ключові компетентності (міжпредметні та надпредметні компетентності) – здатність людини здійснювати складні поліфункціональні, поліпредметні, культурно доцільні види діяльності, ефективно розв'язуючи актуальні індивідуальні та соціальні проблеми.

Компетентний громадянин – це людина, що є відповідною суспільству, в якому вона живе, належним чином освіченою і досвідченою, щоб давати собі раду в ньому, впоратися з розв'язанням особистих та громадських проблем, яка є повноправною і правомочною, відповідальною і небайдужою.

Компетентність – спеціально структуровані (організовані) одиниці знань, уміння, навички і ставлення, які учень набуває у процесі навчання і які дають змогу визначати й розв'язувати проблеми в певній сфері діяльності незалежно від ситуації.

Критичне мислення – загальний підхід до розвитку мислення учнів в умовах модернізації освіти, при якому особлива увага приділяється вмінню сформулювати самостійні твердження або думки та їх ґрунтовній аргументації.

Мета громадянської освіти – сформувати особистість, якій притаманні демократична громадянська культура, усвідомлення взаємозв'язку між індивідуальною сво-

бодою, правами людини та її громадянською відповідальністю, готовність до компетентної участі в житті суспільства.

Метод проектів – організація навчання та виховання, за якою учні набувають знань, навичок, умінь у процесі планування й виконання практичних завдань – проектів.

Міждисциплінарний (міжпредметний) підхід до громадянської освіти – узгоджене і скоординоване формування громадянської компетентності учнів засобами шкільних дисциплін усіх освітніх галузей.

Міжпредметні зв'язки – узгодженість завдань і змісту навчання основам шкільних курсів різних дисциплін; скоординоване керівництво формуванням знань учнів, розвитком їхніх пізнавальних здібностей і вмінь.

Місцеве самоврядування – це гарантоване державою право і реальна здатність територіальної громади самостійно або під відповідальність органів та посадових осіб місцевого самоврядування вирішувати питання місцевого значення.

Навчальна технологія – обґрунтована дидактична система, яка гарантує досягнення певної навчальної мети через чітко визначену послідовність дій, спроектованих на розв'язання проміжних цілей і наперед визначених кінцевих результатів.

Навчальний проект – науково-пошукова та дослідницька робота окремого учня, великої чи малої групи учнів у позаурочний час задля розв'язання певної теоретичної або практичної проблеми, що передбачає, з одного боку, використання різноманітних методів, засобів навчання, а з іншого – інтегрування знань, умінь з різних галузей науки, техніки, технології, творчих галузей.

Обдарована дитина – дитина, яка володіє комплексом задатків і здібностей, які за сприятливих умов дають змогу потенційно досягти значних успіхів у певному виді діяльності чи діяльності.

Об'єднання громадян – добровільні формування громадян, створені для задоволення власних потреб і захисту прав та свобод.

Особистісно-орієнтовані методики і технології навчання і виховання – базові еталони сучасної освітньої парадигми, яка спирається на особистісно-орієнтовану педагогіку, що передбачає аби в епіцентрі навчально-виховного процесу знаходився учень. Утвердження в освіті принципів особистісно-орієнтованої педагогіки передбачає щоб навчальне середовище визначалось, формувалось і розвивалось відносно учнівської компоненти педагогічної системи.

Позакласна робота – складова частина начально-виховної роботи, одна з форм організації дозвілля учнів. Позакласна робота організовується і проводиться в позаурочний час органами дитячого самоврядування за

активної допомоги і при тактовному керівництві з боку педагогічного колективу, особливо класних керівників, вихователів, організаторів позакласної і позашкільної роботи. Позакласна робота тісно пов'язана з навчально-виховною, що проводиться на уроках.

Позитивні дії – система компенсацій, пільг, заохочувань і заборон, які здійснюються з метою підвищення соціального статусу жінки.

Полеміка – суперечка під час обговорення якоїсь проблеми.

Політика – специфічний вид діяльності соціальних суб'єктів, пов'язаний з боротьбою за владу, розподілом цінностей, управлінням державними та суспільними справами.

Політична культура – сукупність відносно стійких політичних уявлень, настанов, переконань, знань і моделей поведінки, що виявляються в діяльності суб'єктів політичного життя.

Політична система суспільства – сукупність політичних інститутів і відносин, що виникають у процесі формування й реалізації політичної влади, а також політичних принципів, норм, політичної свідомості та культури.

Політична участь – форма політичної діяльності, яка полягає у здійсненні або підтримці громадянами певних політичних акцій, здійсненні тиску на органи влади тощо.

Політичне життя – сукупність усіх явищ, подій та відносин у суспільстві, що стосуються політики

Правова держава – така форма організації і діяльності публічно-політичної влади, яка функціонує згідно з принципом верховенства права, за якої діють усталені правові норми, встановлені у порядку, визначеному Конституцією, гарантуються права і свободи людини, владні структури не втручаються у сферу громадянського суспільства.

Предмети-носії – дисципліни інваріантної і варіативної складової навчальних планів ЗНЗ України, які реалізують завдання становлення громадянської компетенції учнів і міжпредметного підходу до громадянської освіти.

Представницька демократія – сукупність форм організації державної влади, за якої певні важливі рішення щодо управління справами суспільства й держави приймаються виборними установами (парламентами тощо).

Прихований навчальний план – «неписані правила» у формі знань, цінностей, ставлення, норм і переконань, засвоєні в результаті освітнього процесу в школі, але не включені до змісту офіційного навчального плану і знаходяться під ненавмисним впливом як самої організації шкільного життя, так і зовнішніх чинників.

Пропаганда – поширення і постійне, глибоке, докладне роз'яснення певних ідей, поглядів, знань.

Сексизм – система установок, що виправдовує соціальну нерівність жінки її «природною неповноцінністю».

Сексуальне домагання – принизлива (образлива) поведінка сексуального плану (словесна чи фізична) стосовно особи, щодо якої існують робочі, бізнесові чи інші відносини підпорядкування.

Спеціальна освіта – дошкільна, загальна середня, професійно-технічна та вища освіта, для отримання якої особам з особливостями психофізичного розвитку створюють спеціальні умови.

Спеціальний навчальний заклад – заклад, створений для навчання осіб з особливостями психофізичного розвитку.

Спеціальні умови для отримання освіти – умови навчання, в тому числі спеціальні програми та методи освіти, індивідуальні технічні навчальні засоби, підручники, навчальні посібники, а також педагогічні, медичні, соціальні та інші послуги, без яких неможливо або ускладнено засвоєння загальноосвітніх та професійних навчальних програм особами з особливостями психофізичного розвитку.

Стереотип – сукупність спрощених узагальнень про групу індивідуумів, яка дає можливість розподілити членів групи за категоріями і сприймати їх шаблонно відповідно до цих очікувань.

Суспільна група – сукупність людей, пов'язаних взаємодією й поєднаних спільними інтересами і цілями.

Телекомунікаційний проект – спеціально організована навчальна діяльність, в якій учасники з різних регіонів міста, країни, різних країн світу разом співпрацюють над спільним проектом, обмінюючись за допомогою швидкодіючої мережі не лише результатами своєї діяльності, а й методами дослідження, обговорюючи проміжні результати, спілкуючись з опонентами і однодумцями.

Фемінізм – ідеологія соціальної трансформації, яка має на меті створити світ для жінок поза звичайною соціальною рівністю і яка ґрунтується на вірі, що жінки потерпають від несправедливості через свою стать.